

ΑΓΓΕΛΙΚΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ιστοριογραφικά ζητήματα στη σημερινή βαλκανική συγκυρία*

ΜΕΣΑ ΣΤΗ συγκυρία που ζούμε, την τελευταία οκταετία, αισθανόμαστε την ανάγκη να ξαναθέσουμε πολλά και ποικίλα ζητήματα παλαιά και καινούργια, για να δώσουμε νέες απαντήσεις. Το σπάσιμ της διπολικής ισορροπίας και η αναζήτηση μιας νέας παγκόσμιας τάξης με ή χωρίς την προοπτική ενός νέου οράματος – αν αυτό δεν ακούγεται ξεπερασμένο – άνοιξε τους ασκούς του Αιόλου με απρόβλεπτες συνέπειες. Οι τόσο διαφοροποιημένες κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές ισορροπίες του παρόντος έθεσαν σε αμφισβήτηση, εκτός των άλλων, και την εικόνα του παρελθόντος, έτσι όπως αυτή κατασκευάστηκε στη Δύση και την Ανατολή στη μεταπολεμική περίοδο. Βρισκόμαστε μ' άλλα λόγια μάρτυρες μιας διαδικασίας αμφισβήτησης και απόρριψης παλαιών ιστορικών αντιλήψεων και κλισέ και ανάδειξης νέων ιστοριογραφικών ζητημάτων. Επειδή, μάλιστα, πρόκειται για μια περίοδο αντιπαράθεσεων, συχνά αιματηρών και ριζικών ανακατατάξεων σε παγκόσμια κλίμακα, ο λόγος περί ιστορίας χρησιμοποιείται με ποικίλους τρόπους για την ανεύρεση ιδεολογικών, κυρίως, επιχειρημάτων και τη νομιμοποίηση πολιτικών αιτημάτων.

Πράγματι, σ' αυτή την ιστορική συγκυρία, ο ιστορικός λόγος απέκτησε ένα μεγάλο μερίδιο στον προφορικό και το γραπτό λόγο ως ατομική και συλλογική υπόθεση στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, στην πολιτική, στην εκπαίδευση. Διεσόδουσε στην καθημερινή μας ζωή και απασχόλησε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, προσανατόλισε τη συμπεριφορά τους – τη λογική και το θυμικό τους. Το φαινόμενο δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά. Μέσα στα ευρωπαϊκά πλαίσια, σ' αυτά δηλαδή όπου λειτούργησε κατ' εξοχήν ο ιστορικός λόγος αιώνες τώρα, τόσο πολύς λόγος για το παρελθόν με τόσο βαρύνουσα κοινωνική και πολιτική σημασία ξανάγινε τον περασμένο αιώνα, με αποτέλεσμα, ως γνωστόν, η ιστορία να αποτελέσει «επιστημονικό» αντικείμενο έρευνας και διδακτικό αντικείμενο σ' όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης. Αυτό, ωστόσο, το στοιχείο, μαζί με άλλα που αναφέρονται τελευταία, δεν αρκεί για να ταυτίσουμε την κοινωνική λειτουργία που είχε τότε η ιστορική γνώση με αυτή που έχει σήμερα. Όπως και νάχει πάντως το θέμα, χρειάζεται κατ' αρχάς να εντοπίσουμε τον ιστορικό λόγο, όπου και με όποια μορφή εμφανίζεται, να

«The future is certain, only the past is unpredictable»

τον αναλύσουμε και να ανιχνεύσουμε την κοινωνική του λειτουργία μέσα στη σημερινή συγκυρία.

Έχω επίγνωση πως αυτό δεν μπορώ να το κάνω συνολικά, στα πλαίσια ενός άρθρου και, πολύ περισσότερο, έτσι που έχει κανείς την εντύπωση πως το παρελθόν είναι πανταχού παρόν, αδυνατώ να το κάνω μόνη μου. Μ' αυτή την έννοια, ο φιλόδοξος τίτλος δεν θέλει παρά να δείξει μια πρωταρχική, κατά τη γνώμη μου, αναγκαιότητα, που προβάλλει σήμερα ως ένα από τα ζητούμενα της ιστορικής επιστήμης: να ανιχνεύσουμε την κοινωνική λειτουργία της ιστορικής γνώσης στη σημερινή συγκυρία¹.

Ι. Ο ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ

Θα αναφέρω λίγα ενδεικτικά παραδείγματα, για να δείξω ότι έχουν πυκνώσει εντυπωσιακά οι περιπτώσεις, στις οποίες ο λόγος γύρω από σύγχρονα πολιτικά / εθνικά αιτήματα διαρθρώνεται στη βάση μιας φαντασιακής ανάπλασης του παρελθόντος και πως ταυτόχρονα όλο και μεγαλύτερος αριθμός πολιτών συμμετέχει και υιοθετεί παρόμοιους τρόπους έκφρασης. Αρχίζοντας από τη λατρεία του Τσένγκις Χαν ως εθνικό ήρωα της Μογγολίας² και τα πλαστικά κράνη των Βίκιγκς που φορούσαν οι Δανοί διαδηλωτές που διαμαρτύρονταν πρόσφατα μπροστά στο υπουργείο Εξωτερικών για την πολιτική της ΕΟΚ (*Ελευθεροτυπία* 1-9-92) ως τις μεσαιωνικές στρατιωτικές στολές που φορούσαν οι αυτονομιστές του κόμματος Λίγκα Λομπάρντα στις τελευταίες τοπικές εκλογές της Ιταλίας (*Έθνος* 12-4-92) μαζί με τον ήλιο της Βεργίνιας που καθιερώθηκε ως εθνικό σύμβολο της γειτονικής μας Δημοκρατίας (Ιούνιος 1992) αλλά και της Ελληνικής Δημοκρατίας από τις 18-2-93 (*Η Καθημερινή* και *Ελευθεροτυπία* 17 και 19-2-93), για να έρθουμε στα καθ' ημάς, τα συλλαλητήρια κ.λπ. κ.λπ. ο κατάλογος εύκολα μακραινεί.

Μέσα από το ποικίλο αυτό υλικό περί ιστορίας που συσσωρεύεται καθημερινά με ταχύτατο ρυθμό, σχετικά εύκολα μπορεί να διακρίνει κανείς γνωστά στερεότυπα που διαιωνίζονται από επαγγελματίες ιστορικούς αλλά και άλλους λιγότερο ή περισσότερο ειδικούς. Ο ιστορικός, δηλαδή, λόγος αποκτά μια απολογητική και νομιμοποιητική ταυτόχρονα λειτουργία,

* Μια πιο σύντομη μορφή αυτού του κειμένου διαβάστηκε στο διεπιστημονικό συνέδριο που οργάνωσε το Κέντρο Κοινωνικής και Εφαρμοσμένης Φιλοσοφίας με θέμα «Εθνικισμός και εθνική συνείδηση στα Βαλκάνια σήμερα» στην Καβάλα στις 17-18/10/92.

τέτοια που υπαγορεύουν ή καλύτερα επιβάλλουν οι πολιτικές και διπλωματικές αναγκαιότητες. Εξαιτίας, μάλιστα, του πολιτικού και ιδεολογικού κενού που άφησε η κατάρρευση των παλαιών πολυεθνικών σχηματισμών (Σοβιετική Ένωση, Γιουγκοσλαβία) ο λόγος περί παρελθόντος απέκτησε βαρύνουσα σημασία, γιατί ήρθε να επιτελέσει μια διπλή κοινωνική λειτουργία: αναπλάθει, συχνά με απόκρυψη στοιχειωδών δεδομένων, την εικόνα ολόκληρων ιστορικών περιόδων, έτσι που να εξασφαλίζεται στο εσωτερικό μεγαλύτερος βαθμός συναίνεσης και ομαλότερης μετάβασης προς τη σύγχρονη οικονομία και κοινωνία της αγοράς, προς όφελος συγκεκριμένων στρωμάτων και, από την άλλη, αναδεικνύει συγκεκριμένες ιεραρχίες των διαφόρων εθνών, τέτοιες που να δικαιολογούν επεκτατικές βλέψεις και δημιουργία νέων ισορροπιών ανάμεσα στα υπό σχηματισμό εθνικά κράτη. Το παράδειγμα των εγχειριδίων ιστορίας και γεωγραφίας που κυκλοφόρησαν στη Ρωσία επί Γιέλτσιν (βλ. *Η Καθημερινή* 12-1-92 και *Ριζοσπάστης* 11-10-92) και το αντίστοιχο κενό ιστορικού λόγου στην εκπαίδευση τα τελευταία χρόνια (απόσυρση εγχειριδίων και ματαίωση των εξετάσεων στο μάθημα της ιστορίας, βλ. *Τα Νέα* 1-6-88 και *Η Καθημερινή* 16 και 28-6-88) δείχνει αυτό το διπλό ρόλο που αναγνωρίζει η εκάστοτε πολιτική εξουσία στον ιστορικό λόγο, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους χειραγωγεί, στη συγκεκριμένη συγκυρία, το περιεχόμενο της συλλογικής μνήμης³.

Δεν είναι τυχαίο ότι ένας παρόμοιος ιστορικός λόγος θέτει ως στόχο να απαντήσει σε ερωτήματα και αιτήματα της πολιτικής εξουσίας και επομένως αναδεικνύει αυτά που χωρίζουν τους λαούς. Καθώς, μάλιστα, διαχέεται σε κοινωνίες στις οποίες αποσιιάζουν στοιχειώδεις δημοκρατικές ελευθερίες και οι ανάλογοι πολιτικοί θεσμοί περνούν βαθιά κρίση και καθώς είναι διατυπωμένος έτσι ώστε να αγγίξει περισσότερο το θυμικό παρά το λογικό, το μόνο που καταφέρει αυτός ο ιστορικός λόγος είναι να βαθαινει το μίσος για τον άλλο – τον αλλοεθνή, τον αλλόφυλο, τον αλλόγλωσσο. Από αυτή την άποψη το Memorandum π.χ. που εξέδωσε η Σερβική Ακαδημία των Τεχνών και των Επιστημών *6το Βελιγράδι το 1986* και η διακήρυξη Κροατών καθηγητών πανεπιστημίου, που κυκλοφόρησε στην πιο κρίσιμη στιγμή της σερβοκροατικής σύγκρουσης, αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα για μια παρόμοια χρήση του ιστορικού λόγου. Από τη μια, δηλαδή, η Σερβική Ακαδημία επιχειρεί μια εκ νέου ερμηνεία του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος, με στόχο να δείξει ότι το ~~πολιτικό~~μοσπονδιακό σύστημα, που επέβαλαν ο Κροάτης Τίτο και ο Σλοβένος Ed. Kardelj,

ήταν κατά βάση εχθρικό προς το σερβικό έθνος. Όσο για τη διακήρυξη των Κροατών καθηγητών, σ' αυτή γίνεται μια αναφορά στη μεσαιωνική ιστορία των Σέρβων και Κροατών και ειδικά στην περίοδο εγκατάστασής τους στη Βαλκανική. Γι' αυτούς, το γεγονός ότι οι Κροάτες πριν από τους Σέρβους διέσχισαν το Δούναβη τον 7ο μ.Χ. αιώνα και εγκαταστάθηκαν στην περιοχή που κατοικούν ακόμη, ούτε λίγο ούτε πολύ δικαιολογεί και νομιμοποιεί την πρόσφατη ένοπλη σύρραξη⁴. Αλλά η αρχαιότητα ως κριτήριο και επιχείρημα άσκησης πολιτικής εξουσίας πόσο μπορεί να συμβάλει σ' ό,τι αφορά στην αυτογνωσία και τη συνύπαρξη με τον άλλο; Τέτοιου είδους ερωτήματα, ελέγχου δηλαδή του ιστορικού λόγου και της κοινωνικής του λειτουργίας στο παρόν, δεν μπορούν να συνυπάρξουν με το φανατισμό και την a priori απόρριψη του άλλου. Τη θέση τους παίρνουν αναπόφευκτα οι συνακόλουθες αξιολογήσεις των διαφόρων εθνών και ομάδων και η συνακόλουθη ιεράρχησή τους. Στην περίπτωση αυτή, ο ιστορικός λόγος, συνεπικουρούμενος από βιολογίζουσες και ρατσιστικές θεωρίες, καλείται να τεκμηριώσει τη διαφορετικότητα και να νομιμοποιήσει επεκτατικά σχέδια, διώξεις μειονοτήτων και αιματηρές συγκρούσεις. Τα παραδείγματα βρίθουν στη σημερινή βαλκανική και ανατολικοευρωπαϊκή πραγματικότητα και ο νεολογισμός «εθνοκάθαρση» (nation cleansing) συμπυκνώνει την πιο επιθετική, αποτροπιαστική και σφβινιστική έκφραση του εθνικισμού.

Αλλά, αν προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε αυτό το προκατασκευασμένο είδος ιστορικού λόγου και την επιδίεξη χρήση του από την εξουσία ως ένα από τα όπλα της στο εσωτερικό και το εξωτερικό, και θεωρήσουμε την επιλογή του ως αναπόφευκτη συνέπεια του πολιτικού κενού και της κοινωνικοϊδεολογικής κρίσης και έντασης σ' αυτές τις χώρες, στο πλαίσιο μιας γενικότερης κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής παγκόσμιας αναδιάρθρωσης, πώς θα μπορούσαμε άραγε να ερμηνεύσουμε την εμφάνιση και κυριαρχία ενός παρόμοιου ιστορικού λόγου στην Ελλάδα, όπου οι πολιτικοκοινωνικές συνθήκες διαφέρουν ριζικά από τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ; Θα άξιζε να γίνει αναλυτικά λόγος για τα χαρακτηριστικά του ιστορικού λόγου που κατάκλυσε πραγματικά την καθημερινή μας ζωή το τελευταίο διάστημα. Αναφέρω σύντομα τα πιο χτυπητά και επαναλαμβανόμενα μοτίβα: στη βάση της διαχρονικής υπεροχής του ελληνικού έθνους έκανε ξανά την εμφάνισή της η γνωστή ιεράρχηση εθνών και κρατών. Ποικίλα κριτήρια χρησιμοποιήθηκαν για να τη στηρίξουν: από τη μια καθαρά βιολογίζοντα και ρατσιστικά κι από την άλλη πολιτισμικά. Έτσι,

η αρχαιότητα, η εθνική συνοχή και ομοιογένεια, που δεν είναι άλλη από τη θεωρία περί φυλετικής καθαρότητας⁵ από τη μια, μέχρι την πολιτισμική ανωτερότητα από την άλλη, όλα συμβάλλουν στην υποτίμηση και την απόρριψη του άλλου και την υπεροχή του εμείς. Η αναφορά π.χ. στην τουρκική καταγωγή των Βουλγάρων⁶, η επινόηση του όρου «γυφτοσκοπανοί» (πρβλ. «βουλγαρόγυφτοι» του Παλαμά, 1907) από ακροδεξιούς και φασίζοντες κύκλους και έντυπα και πλήθος άλλοι καθαρά ρατσιστικοί όροι είναι ελάχιστα δείγματα της μιας όψης αυτού του ιστορικού λόγου⁷.

Μια άλλη στάση, που συχνά εμφανίζεται στη σύγχρονη ελληνική – κι όχι μόνο – ιστοριογραφία, στηρίζει την ίδια αξιολογική ιεράρχηση εθνών και ομάδων πάνω στην πολιτισμική διαφορετικότητα. Όροι όχι τόσο φορτισμένοι και φαινομενικά μάλλον ανώδυνοι ή ειρωνικοί κάνουν όλο και πιο συχνά την εμφάνισή τους⁸. Στη βάση αυτής της διαφοροποίησης ανάμεσα στους πολιτισμένους και παλαιούς λαούς με συνοχή και συνέχεια στο χώρο και το χρόνο από τη μια και τους βάρβαρους, απολίτιστους, υπανάπτυκτους ετερόκλητους πληθυσμούς που καθόλου ή δύσκολα μπορούν να οργανωθούν σε εθνικό κράτος, βρίσκεται η γνωστή από τις εθνικές ιστοριογραφίες του 19ου αιώνα αντίληψη περί προόδου, έννοια που είναι ταυτόχρονα «ένα μέσο κι ένα επίδικο αντικείμενο της ισχύος» και που «τρέφει με μίσος τις εθνικές ιστορίες»⁹. Οι δύο αυτές ιστοριογραφικές στάσεις δεν διαφέρουν όσο φαίνεται από πρώτη άποψη. Απόδειξη ότι και οι δύο καταλήγουν στη γνωστή ιεράρχηση των εθνών και καλλιεργούν με πολεμικές κραυγές κλίμα αλυτρωτισμού και κινδυνολογίας¹⁰.

Τα παραπάνω στοιχεία συνυπάρχουν συχνά με αναχρονισμούς, εσκεμμένη αποσιώπηση ιστορικών δεδομένων, ανιστόρητους παραλληλισμούς ιστορικών φαινομένων και καταστάσεων, ασαφή ορολογία και κατάφωρη ιδεολογική χρήση της ιστορίας ανάλογα με την περίπτωση. Έτσι ο κλασικός πια αναχρονισμός περί έθνους το οποίο υπήρχε ανέκαθεν, έχει σχεδόν αντικαταστήσει, στο πεδίο της ιστορικής έρευνας, την ανίχνευση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται η εθνική ιδεολογία στις διάφορες φάσεις της, καθώς και την κατανόηση του ιστορικού λόγου που χρησιμοποιεί και κατευθύνει η πολιτική εξουσία στις αντίστοιχες περιόδους. Μέσα ακριβώς σ' αυτή την κυρίαρχη προβληματική, που –σημειωτέον– ταυτίζεται πλήρως με αυτή των γειτόνων μας, μερικοί ιστορικοί ανατρέχουν στις πηγές της βυζαντινής περιόδου για να ελέγξουν τον ισχυρισμό περί αδιάσπαστης ιστορικής συνέχειας του μακεδονικού έθνους από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Και κα-

θώς δεν βρίσκουν παρόμοιες αναφορές, επανέρχονται ικανοποιημένοι για να μας βεβαιώσουν για το αστήρικτο της παραπάνω θέσης¹¹.

Από την άλλη μεριά, αφήνουν αδιερεύνητα ζητήματα που αφορούν στις πολιτικές και ιδεολογικές συνθήκες και τάσεις που δημιουργήθηκαν στο χώρο της τουρκοκρατούμενης Μακεδονίας από την τελευταία δεκαετία του προηγούμενου αιώνα ως τις πρώτες του 20ού, εποχή κατά την οποία η διαδικασία συγκρότησης των εθνικών ιδεολογιών στα Βαλκάνια βρισκόταν στο αποκορύφωμά της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αδυνατούμε να κατανοήσουμε τα πολιτικοϊδεολογικά αιτήματα που διατυπώθηκαν στη Μακεδονία αυτή την περίοδο και επομένως να ελέγξουμε την εγκυρότητα της σχετικής βαλκανικής βιβλιογραφίας που γίνεται με γοργό ρυθμό ογκωδέστερη. Το ιστοριογραφικό αυτό κενό γίνεται εμφανέστερο, όταν διαπιστώνει κανείς ότι η επιλογή του Τίτο να ονομάσει τη νοτιότερη δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας Μακεδονία, το 1945, παρουσιάζεται από μερικούς ιστορικούς ως αυθαίρετη ενέργεια, ανεξάρτητη από τις εξωτερικές και εσωτερικές εθνικές και πολιτικές ισορροπίες της μεταπολεμικής συγκυρίας. Μέσα σ' αυτό το προκατασκευασμένο σχήμα, όπου ιστορικά προσδιορισμένα φαινόμενα και όροι των νεότερων χρόνων (έθνος, εθνικό κράτος) ανάγονται στην αρχαιότητα και ταυτόχρονα νεωτερικά στοιχεία αποσιωπούνται ή παρερμηνεύονται, επόμενο είναι να γίνονται κατά περίπτωση και ανιστόρητοι παραλληλισμοί περιόδων, με βάση ομοιότητες εξωτερικών και επιμέρους στοιχείων της ιστορικής πραγματικότητας. Κι αυτό συμβαίνει γιατί παραβλέπεται η γενικότερη, από γεωγραφική και κοινωνικοπολιτική άποψη, κατάσταση της κάθε μιας ιστορικής περιόδου ή γιατί ξανατίθενται αλυτρωτικοί στόχοι¹².

Οι έντονες πολιτικές και ιδεολογικές διαμάχες των βαλκανικών κρατών για τη διεύρυνσή τους στο χώρο της Μακεδονίας, από τον περασμένο αιώνα, τροφοδότησαν ένα είδος ιστορικού λόγου που διατηρεί ακόμα και σήμερα όλα τα γνωρίσματα της εθνικιστικής ιστοριογραφίας. Πέρα όμως από το συγκεκριμένο χαρακτήρα της, αυτό που αποκαλύπτει την κοινωνική της λειτουργία και τη στενή της σύνδεση με την πολιτική είναι η επιχειρηματολογία της γύρω από την οροθεσία της Μακεδονίας και την εθνολογική σύσταση του πληθυσμού που την κατοικεί. Έτσι, αν και τα σύνορά της στην αρχαιότητα δεν έμοιαζαν καθόλου με αυτά των περιχαρακωμένων εθνικών κρατών του 19ου αιώνα, αλλά ήταν πιο ασαφή και ασαφώς καταγραμμένα στο φυσικό χώρο, ζώνες μάλλον παρά γραμμές—πολύ περισσότερο που το αρχαίο βασίλειο των

Μακεδόνων συνυπήρχε και γειτόνευε όχι με ομόλογα πολιτειακά συγκροτήματα αλλά με φύλα υποταγμένα, υποτελή ή μη—οι διάφοροι Ευρωπαίοι μελετητές της ιστορίας, αρχαιολογίας και γεωγραφίας της αρχαίας Μακεδονίας από τα μέσα του 19ου αιώνα αναζητούσαν επίμονα τα όρια της «πραγματικής» Μακεδονίας, που δεν αντανακλούσαν παρά τις αναζητήσεις για την οροθέτηση ενός μακρινού μεν και

τουρκοκρατούμενου χώρου αλλά ζωτικού για τη διεξόδυση των Δυτικοευρωπαίων στο δρόμο τους προς την Ανατολή.

Η ασάφεια γύρω από τα όρια της αρχαίας Μακεδονίας, που μας κληροδότησε η αρχαία γραμματεία—ο Λατίνος ιστορικός Τίτος Λίβιος ρητά ανέφερε την αδυναμία του να την οροθετήσει, γι' αυτό και τον επικαλέστηκαν πολλοί νεότεροι ερευνητές¹³—εντάθηκε ακόμη περισσότερο σ' ολόκληρο το δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα, γιατί στις σχετικές μελέτες που συσσωρεύονταν ταχύτατα επιφλοχωρούσαν κριτήρια, που απείχαν όλο και περισσότερο από την ιστορική πραγματικότητα της αρχαίας Μακεδονίας. Η πληθώρα, ακριβώς, των προσδιορισμών που συνόδευαν τον όρο Μακεδονία, είτε αυτοί αντλούνταν από κείμενα αρχαίων συγγραφέων (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης), όπως άνω, κάτω, έσω, είτε αποτελούσαν νεολογισμούς όπως κυρίως Μακεδονία («Macédoine proprement dite»), ιστορική¹⁴, γεωγραφική, μείζων, άνω¹⁵ κ.λπ. δείχνει ανάγλυφα την πολυπλοκότητα της ιστορικής συγκυρίας αλλά και την πληθώρα κοινωνική λειτουργία της ιστορικής γνώσης γύρω από τη Μακεδονία, πολύ περισσότερο που το ζήτημα της οροθεσίας συνδέθηκε με το καιριο πρόβλημα της εθνολογικής σύστασης του πληθυσμού και, επομένως, του καθορισμού ζωνών επιρροής και ενδεχόμενης μελλοντικής ενσωμάτωσης του μακεδονικού χώρου στα ιδρυμένα ήδη βαλκανικά κράτη. Και σ' αυ-

τό το θέμα η πολλαπλότητα των κριτηρίων για την οροθεσία του χώρου αντιστοιχεί στην ποικιλία των κριτηρίων, που εφαρμόστηκαν για τον εθνολογικό προσδιορισμό του πληθυσμού (γλώσσα, θρησκεία, συνείδηση, κουλτούρα). Το αποτέλεσμα ήταν ο ιστορικός λόγος περί Μακεδονίας και των Ευρωπαίων και των Βαλκάνιων ερευνητών να αποκτήσει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά του κατασκευασμένου ιστορικού λόγου, ο οποίος προδίδει την εικόνα της εποχής που γράφεται πιο έκδηλα από την εικόνα της ιστορικής περιόδου για την οποία διατείνεται πως κάνει λόγο.

Στη σημερινή συγκυρία, η οξύτητα που χαρακτηρίζει τις αντιπαραθέσεις των βαλκανικών κρατών δεν αποτέλεσε μόνο ένα εντελώς ακατάλληλο κλίμα για την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αποσαφήνιση ζητημάτων όπως η «οροθεσία» και η εθνολογική σύσταση της Μακεδονίας. Αλλά κυρίως συνέβαλε στη διαιώνιση των γνωστών ιστοριογραφικών ερωτημάτων και στην πλημμελή κριτική γνώση των εννοιολογικών εργαλείων της ιστορικής επιστήμης που χρησιμοποιήθηκαν ως τώρα. Ο προβληματισμός, δηλαδή, των ίδιων των Βαλκάνιων πολιτικών, γύρω από το ποια Μακεδονία μπορούσαν αποτελεσματικά να παρουσιάσουν ως ζωτικό χώρο του κράτους τους και επομένως να διεκδικήσουν στα διπλωματικά fora, μετατρέπτηρε εδώ κι έναν αιώνα από πολιτικό/δημογραφικό σε ιστορικό/εθνολογικό ζήτημα και ανατέθηκε στους εθνικούς ιστοριο-

γράφους να γνωμοδοτήσουν με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη πειστικότητα. Η ελληνική, βουλγαρική και σερβική βιβλιογραφία, που παρήχθη για να απαντήσει σ' αυτό το πολιτικό αίτημα και που πρέπει να αναζητηθεί και σε δημοσιευμένα ιστορικά έργα και σε αρχειακό υλικό, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα εθνικών ιστοριογραφιών¹⁶.

Οι Μακεδονίες που οροθετήθηκαν στους χάρτες αυτής της περιόδου με «επιστημονικό» όλες τρόπο –ένα θέμα που παραμένει από τα desiderata της βαλκανικής ιστοριογραφίας– δεν ήταν παρά αποτυπώσεις των αντίστοιχων εθνικισμών στο γεωγραφικό χώρο. Στην κυρίως, αληθή ή ιστορική Μακεδονία της ελληνικής ιστοριογραφίας που περιελάμβανε τον πυρήνα του αρχαίου μακεδονικού βασιλείου με τις κατακτήσεις του Φιλίππου Β' (359-336 π.Χ.), δηλαδή έναν ασαφή γεωγραφικό χώρο που εκτεινόταν κατά περίπτωση από τον Όλυμπο ως το όρος Σκάρδος (Šar Planina) ή ως τις πόλεις Αχρίδα, Στόβοι (σημ. χωριό Gradsko), Στρώμνιτσα, Μελένικο και χωριζόταν σε τρεις οριζόντιες ζώνες ανάλογα με την πυκνότητα του ελληνικού ή ελληνόφωνου πληθυσμού ή σε δυο τμήματα που οροθετούνταν με μια νοητή γραμμή από βα προς νδ, αντιστοιχούσε η γεωγραφική Μακεδονία της βουλγαρικής ιστοριογραφίας και γεωγραφίας που περιέκλειε την περιοχή από το Σκάρδο ως τον Αλιάκμονα, ενώ άφηγε εκτός οροθετικής γραμμής τις νότιες περιοχές, δηλαδή τους καζάδες Σερβίων, Ελασσώνος, Γρεβενών. Με την οροθέτηση αυτή οι Βούλγαροι επιτύγχαναν αυτή η «sui generis Μακεδονία» να παρουσιάζει συνολικά υψηλότερο ποσοστό σλαβικού, δηλαδή βουλγαρικού, πληθυσμού από ό,τι η ιστορική Μακεδονία, με το συμπαγή ελληνικό πληθυσμό στα νότια.

Η επιχειρηματολογία γύρω από το σχηματισμό της γεωγραφικής Μακεδονίας παρέπεμπε σε αντικειμενικά και ουδέτερα δεδομένα, δηλαδή τα «γεωγραφικά» ή «φυσικά σύνορα» της Μακεδονίας και παρουσιάζονταν ως μία ενιαία και ξεχωριστή από τον υπόλοιπο βαλκανικό χώρο περιοχή. Η προβληματική αυτή δεν ήταν άγνωστη. Αποτελέσει τον κατ' εξοχήν επιστημονικό λόγο της γεωγραφίας και εφαρμόστηκε κατά κόρον και όχι μόνο από τους Βούλγαρους, για να νομιμοποιήσει σε συνδυασμό με τον ιστορικό λόγο εθνικές διεκδικήσεις και επεκτατικές βλέψεις. Για να εντοπίσει κανείς τις απαρχές αυτού του ιδεολογήματος, που διατυπώθηκε από Βαλκάνιους πολιτικούς και γεωγράφους, χρειάζεται να αναζητήσει ευρωπαϊκά, κυρίως γερμανικά, πρότυπα του τελευταίου τέταρτου του προηγούμενου αιώνα, όταν οι εθνολογικοί χάρτες και οι στατιστικές αποτελούσαν τα κατ' εξοχήν

επιστημονικά ντοκουμέντα που συνόδευαν τα εθνικά αιτήματα στους διεθνείς διπλωματικούς διακανονισμούς¹⁷.

Το ιδεολόγημα της γεωγραφικής Μακεδονίας δεν άργησε να δεχτεί την κριτική των Ελλήνων μελετητών, αν και μέσα από μια εθνική προβληματική. Ο Β. Κολοκοτρώνης (δικός του ο όρος sui generis Μακεδονία) και μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο ο Χρ. Χρηστίδης¹⁸ έδειξαν με εύστοχο τρόπο τη σκοπιμότητα της επινόησης αυτής. Δεν θα επιμείνουμε περισσότερο πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Αυτό που ενδιαφέρει είναι ότι ο όρος γεωγραφική Μακεδονία επανεμφανίστηκε πρόσφατα στη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία, απογυμνωμένος από την κριτική που του έγινε ως τώρα, σαν να επρόκειτο για μια αδιαμφισβήτητη επιστημονική αλήθεια. Ταυτίστηκε μάλιστα με τον όρο μείζων Μακεδονία, αν και όχι πάντα με το ίδιο περιεχόμενο. Στο βιβλίο π.χ. *Η Μακεδονία στα πλαίσια της βαλκανικής πολιτικής* του Κων. Βακαλόπουλου ο όρος «γεωγραφική Μακεδονία» (χάρτης σελ. 23) ταυτίζεται με τη «μείζων Μακεδονία», δηλαδή τη Μακεδονία «με την ευρεία της γεωγραφική έννοια». Σύμφωνα, μάλιστα, με το συγγραφέα, στη βορειότερη ζώνη της (πρβλ. το χωρισμό της Μακεδονίας σε τρεις ζώνες του τέλους του προηγούμενου αιώνα) κατοικούσαν «πολλοί ελληνικοί πληθυσμοί» που «έχασαν τη μητρική τους γλώσσα, ύστερα από αλληπάλληλες επιμειξίες ολόκληρων αιώνων και έγιναν σλαβόφωνοι» (σελ. 26)¹⁹. Παρόμοια εννοιολογικά αποτήματα, γύρω από την ορολογία περί Μακεδονίας, παρατηρεί κανείς και στη χρήση του όρου «μείζων Μακεδονία», κληροδοτημένος κι αυτός από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Πάμπολλες γεωγραφικές οροθετήσεις αποδόθηκαν με τον ίδιο όρο. Τυχαίνει, μάλιστα, ο ίδιος συγγραφέας να περιλαμβάνει άλλοτε τις δυο υγιέστερες ζώνες της Μακεδονίας, δηλαδή ως το «Κρούσοβο, τον Περλέπ και τα Βελεσά», και άλλοτε, «ακολουθώντας τη σύγχρονη πραγματικότητα», και «τα Σκόπια, που ουσιαστικά βρίσκονται έξω από αυτήν»²⁰. Φαίνεται, τελικά, πως είναι υπερβολικά δύσκολο για τον ιστορικό να ξεφύγει από αυτή τη βασανιστική διαπλοκή παρόντος και παρελθόντος!

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι όπως η «γεωγραφική» παλαιότερα, έτσι και η «μείζων Μακεδονία», παρά τις διαφορετικές οροθετήσεις που συγκαλύπτει, παραπέμπει σε μια εν δυνάμει μεγίστη και ενιαία Μακεδονία προδιορισμένη από τη φύση (γεωγραφικά όρια), την οποία θα μπορούσε ο καθένας από αυτούς που χρησιμοποιούν τον όρο να διεκδικήσει για λογαριασμό του. Δεν είναι παρά οι δύο όψεις ενός και του ίδιου νομίσματος. Οι παλινδρομήσεις της ελληνικής βιβλιογραφίας γύρω από την οροθέτηση της «πραγ-

ματικής» Μακεδονίας, όπως και των υπολοίπων βαλκανικών ιστοριογραφιών εξάλλου, εξακολουθούν από τον προηγούμενο αιώνα να άντλούν επιχειρήματα από το ίδιο οπλοστάσιο. Ίδιες απαντήσεις στις γνωστές ερωτήσεις.

Σ' αυτή τη συνοπτική αναφορά των χαρακτηριστικών του ιστορικού λόγου, που σχεδόν κατέκλυσε την καθημερινή μας ζωή μέσα από διαλέξεις, αφιερώματα περιοδικών, άρθρα στον ημερήσιο τύπο κ.λπ. αξίζει να σημειώσουμε ένα ακόμη στοιχείο, που έρχεται να προστεθεί αναπάντεχα στα παραπάνω. Έχοντας ξεκάθαρη ιδέα για το τι σημαίνει ιδεολογική χρήση της ιστορίας, μερικοί ερευνητές επιχειρήσαν να μελετήσουν αρχαίες πηγές για λογαριασμό των γειτόνων μας, για να τους υποδείξουν ποιους τελικά άπρεπε να υιοθετήσουν ως προγόνους τους, έξω από «πολιτικές σκοπιμότητες». Καταλήγουν, λοιπόν, εγκλωβισμένοι κι οι ίδιοι στην αναχρονιστική αντίληψη περί ιστορικής συνέχειας του έθνους από αρχαιοτάτων χρόνων, να «γενεαλογούν» τους κατοίκους της πρώην δημοκρατίας της Μακεδονίας, άλλοι από τους Πελαγονες²¹, άλλοι από τους βρώμικους και εχθρούς των Μακεδόνων Δαρδάνους²² κι άλλοι πρόσφατα από τους Παίονες²³. Παρόμοια και ο Γ. Μπαμπινιώτης ονοματίζει τη γλώσσα τους. Ακολουθώντας, λοιπόν, τον Ανδριώτη και κάνοντας τις απαραίτητες περικοπές, προτείνει αντί «σλαβικό ιδίωμα του κράτους των Σκοπίων», «αυτή η ψευδώνυμη “μακεδονική” των Σκοπίων να ονομάζεται απλά και σωστά “σλαβική των Σκοπίων” ή “νεοσλαβική”». Εκτός όμως από αυτή «την καθαρώς “συγχρονική” ονομασία» προτείνει και «μια “ιστορικότερη” ή διαχρονική ονομασία»: «βουλγαροσερβική ή καλύτερα σερβοβουλγαρική». Παρασυρμένος από έναν απίστευτο σλαβολογικό οίστρο, ο ίδιος εξηγεί γιατί προτιμάει τελικά τον τελευταίο όρο: «Αυτή είναι η υφή και η προέλευση αυτής της γλώσσας και έτσι θα λεγόταν, αν δεν παρενβίβαιναν πολιτικές σκοπιμότητες και κρατικοί εθνικισμοί»²⁴. Μα αναρωτιέται κανείς: Πώς είναι δυνατόν να ξεχνάει ότι, αν δεν υπήρχαν «πολιτικές σκοπιμότητες», δεν θα υπήρχε καν σχετική συζήτηση κι επομένως δεν θα είχε χρειαστεί να γράψει γι' αυτό το θέμα κι ο ίδιος;

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς από τα παραπάνω ότι η βασική θεωρητική αφητηρία όλων αυτών των ζητημάτων που κατακλύζουν την ελληνική ιστοριογραφία στη σημερινή συγκυρία, είναι η ίδια ακριβώς που ωθεί τους Βαλκάνιους γειτόνές μας να εγείρουν πολιτικά αιτήματα επενδυμένα με ιστορικό κάλυμμα. Σ' αυτή ακριβώς σπεύδουμε να απαντήσουμε. Έχοντας συνειδητοποιήσει ο ιστορικός και ακαδημαϊκός Μ. Σακελλαρίου ότι το πε-

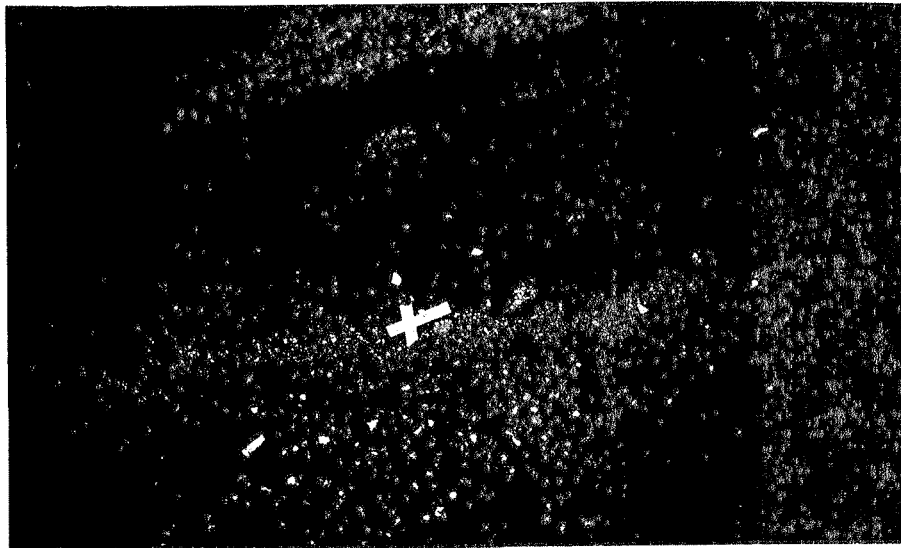
δίο έρευνας και συζήτησης γύρω από τη Μακεδονία έχει επιλεγεί αρχικά από τους άλλους, εξηγήει ως εξής την ανάγκη να τους ακολουθήσουμε: «... Στην αρχαιότητα μας οδηγούν οι ίδιοι οι Σκοπιανοί, αφού ισχυρίζονται ότι κατοικούν σε τμήμα της αρχαίας Μακεδονίας και ότι κατάγονται από τους αρχαίους Μακεδόνες. Αν δεν τους ακολουθήσουμε στο πεδίο που οι ίδιοι επιλέγουν, πώς θα ελέγξουμε τους ισχυρισμούς τους;» (ό.π.). Ο Μ. Σακελλαρίου είναι σαφής. Με την παραπάνω συλλογιστική, μας αποκαλύπτει έμμεσα τη σπουδαιότερη κοινωνική λειτουργία που έρχεται να επιτελέσει η ιστορική γνώση σε όλα τα εθνικά κράτη, τον τρόπο με τον οποίο η τελευταία εμφανίζεται ως αναγκαίο στοιχείο του πολιτικού λόγου μεταξύ των εθνικών κρατών και την ταχύτητα με την οποία βρίσκει ανταπόκριση, δηλαδή εξαπλώνεται. Πρόκειται για το μηχανισμό εκείνο μέσω του οποίου σε κάθε εθνικό κράτος το περιεχόμενο της συλλογικής μνήμης μετατρέπεται σ' ένα πεδίο πολιτικού αγώνα και συνακόλουθα η ενασχόληση με το παρελθόν σε εθνική ιστοριογραφία.

Πώς, λοιπόν, αυτό το είδος ιστορικού λόγου μπόρεσε τελευταία να κυριαρχήσει; Γιατί σ' ένα κράτος μ' ένα σύγχρονο δημοκρατικό πολίτευμα και ευρωπαϊκό προσανατολισμό σαν την Ελλάδα χρειάστηκε να επενδυθεί ένας εθνικιστικός φανατισμός μ' ένα λόγο περί ιστορίας ιδιαίτερα φορτισμένο; Γιατί η πολιτική εναγκαλίστηκε για άλλη μια φορά τόσο ασφυκτικά την ιστορία; Γιατί κάποια από τα δημοσιεύματα που παρεξέκλιναν από αυτό το είδος ιστορικού λόγου αντιμετώπιστηκαν ως ποινικά αδικήματα; Η ετεροχρονισμένη βέβαια χρήση της ιστορικής γνώσης και η ευθυγράμμισή της με τα πολιτικά αιτήματα, θάλεγε κανείς, πως δεν έπαψε ποτέ να υπάρχει ως βασικό χαρακτηριστικό της ελληνικής, όπως και κάθε εθνικής ιστοριογραφίας, τους δύο τελευταίους αιώνες. Ιδιαίτερα, μάλιστα, στα Βαλκάνια όπου οι συγκρούσεις και η έντονη αντιπαράθεση των εθνικών κρατών οδήγησαν πολλές φορές στη σύρραξη, η προκατασκευασμένη χρήση του ιστορικού παρελθόντος συχνά υποκατέστησε τον πολιτικό / διπλωματικό λόγο, με αποτέλεσμα νέα ρεύματα της ιστορικής επιστήμης, που αναπτύχθηκαν στη Δυτική Ευρώπη να μείνουν εντελώς άγνωστα στη νοτιοανατολική Ευρώπη ή να κάνουν δειλά και για σύντομο χρονικό διάστημα την εμφάνισή τους.

Πράγματι και στην Ελλάδα, παρόλο που οι μεταπολεμικές πολιτικές συνθήκες, με εξαίρεση την επταετή δικτατορία, δημιούργησαν ένα ευνοϊκό κλίμα εμφάνισης νέων ρευμάτων, με αποκορύφωμα τη δεκαετία του '80, φαίνεται πως τελικά η πολιτική χρήση του ιστορικού παρελθόν-

τος είναι βαθιά ριζωμένη, όχι μόνο στην πολιτική ηγεσία αλλά και στο σώμα των επαγγελματιών ιστορικών και εκπαιδευτικών και συνακόλουθα στην ελληνική κοινωνία. Γι' αυτό το τελευταίο, ενδεικτική ήταν η ευρηματικότητα σε συνθήματα – γραπτά και προφορικά – όσων διαδήλωσαν πρόσφατα στην Ελλάδα και τις ελληνικές παροικίες του εξωτερικού.

Ένα εκ του αντιθέτου παράδειγμα,

που δείχνει όμως την ίδια στενή σχέση παρόντος και παρελθόντος, πολιτικής εξουσίας και ιστοριογραφίας και που στη σημερινή ελληνική συγκυρία φαντάζει απίστευτο αλλά καθόλου παράδοξο, είναι ένα δημοσίευμα στην εφημερίδα *Το Βήμα* (17-12-1972) με τίτλο «Τα τραγούδια των Σλαβομακεδόνων. Μια άγνωστη ποίηση δέκα αιώνων». Θα φανταζόταν, ίσως, ο σημερινός αναγνώστης του *Βήματος* ότι ο τίτλος επιλέγεται για να ακολουθήσει αυστηρή κριτική του όρου. Δεν πρόκειται για κάτι τέτοιο. Το δημοσίευμα παρουσιάζει «την πρώτη ανθολογία μακεδονικής ποίησης» (*La Poésie Macédonienne. Anthologie des origines à nos jours*) που μόλις τότε κυκλοφορούσε με πρόλογο του Ζαν Ρουσελό στο Παρίσι. Ο ανώνυμος αρθρογράφος του *Βήματος* σχολιάζει ως εξής το βιβλίο, προσπαθώντας να μεταδώσει «το θαυμασμό και τη ξήλεια» που ο Γάλλος Ρουσελό αισθάνεται για «το πάθος των Σλαβομακεδόνων για την ποίηση»: «Πρόκειται, φυσικά, για ποιητές της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας: μιας περιοχής και μιας εθνότητας που, δέκα αιώνες, δεν είχε ποτέ αποκτήσει ούτε σαφή όρια ούτε εθνική υπόσταση και που μόνο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έγινε «αυτόνομη σοσιαλιστική δημοκρατία» στα πλαίσια της Γιουγκοσλαβικής λαϊκής Δημοκρατίας. Ωστόσο, στη χιλιετία αυτή, οι Σλαβομακεδόνες διαμόρφωσαν δική τους γλώσσα (με πολλά σλαβικά κι ελληνικά στοιχεία), που η σπουδαιότε-

ρη έκφρασή της είναι η ποίηση – «δημώδης», φυσικά για ένα μεγάλο διάστημα, «λόγια» απ' τα τέλη του 19ου αιώνα». Ακολουθώντας άκριτα το Γάλλο επιμελητή της έκδοσης ο ανώνυμος αρθρογράφος του *Βήματος* δεν μεταφέρει μόνο ένα χονδροειδέστατο ιδεολόγημα περί «σλαβομακεδονικής ποίησης δέκα αιώνων», τον παραπληροφορεί, επιπλέον, αναφέροντας ότι «η ποίηση των Σλαβομακεδόνων “γράφτηκε” γύρω στα 1860, χάρη στις φροντίδες του Κωνσταντίν Μιλαντίνοφ». Στην πραγματικότητα, πρόκειται για το βιβλίο του Μιλαντίνοφ που είχε τίτλο *Balgarski narodni pesni*, δηλαδή *Βουλγαρικά δημοτικά τραγούδια* (1861).

Την άκριτη αποδοχή των απόψεων της ανθολογίας φανερώνει και η συνέχεια του άρθρου. Από το τέλος του 19ου αιώνα «μεσολαβεί κενό μισό αιώνα όπου οι Σλαβομακεδόνες πέρασαν από πλήθος δοκιμασίες στην προσπάθειά τους να αποκτήσουν εθνική υπόσταση. Μόλις στη δεκαετία πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο... έχει γίνει πια κοινή συνείδηση πως οι Σλαβομακεδόνες δεν θ' αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους παρά μόνο με αποφασιστικές κοινωνικές αλλαγές. Είναι και γι' αυτούς η ώρα της “στρατευμένης ποίησης”». Ο αρθρογράφος τελειώνει μεταφέροντας πιστά το κλίμα της «ορμής» της σλαβομακεδονικής ποίησης μέσα στην «αυτόνομη μακεδονική δημοκρατία». Ιδιαίτερα προβάλλεται, επίσης, η σχέση της με «τα διεθνή πνευματικά ρεύματα»

μέσα στις «πολιτικο-κοινωνικές αλλαγές που σημειώθηκαν λίγο πριν από το 1960 (αποκέντρωση, εκδημοκρατισμός, αυτοκυβέρνηση κ.λπ.). Τη θριαμβευτική πορεία της σλαβομακεδονικής ποίησης ως τις μέρες μας δίνει στο χουντοκρατούμενο δημοκρατικό αναγνώστη ο αθηρογράφος του *Βήματος*, «για να αληθεύσει η κατάληξη ενός ποιήματος του Πέταρ Μποσκόβοκι 'Όχι ποτέ! Δεν θα πεθάνει / Ο λόγος των καιρών».

Μέσα στις στενές, κυρίως εμπορικές, σχέσεις που η δικτατορία των συνταγματαρχών επιζητούσε να συνάψει με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης για ευνόητους λόγους²⁵, δημιουργήθηκε το κατάλληλο κλίμα και για την άμβλυση των αιχμών γύρω από το Μακεδονικό, που κατά καιρούς έβλεπαν το φως της δημοσιότητας συνήθως με πρωτοβουλία των γιουγκοσλαβικών αρχών, δηλαδή για την αποδοχή των θέσεων περί «Σλαβομακεδόνων» που πρόσφατα έγιναν «Σκοπιανοί». Όπως δηλαδή οι χώρες του ανατολικού μπλοκ προσέφεραν μια διέξοδο για εμπορικές επαφές και αναγνώριση του δικτατορικού καθεστώτος, που οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες αρνήθηκαν, έτσι και η χούντα πρόβαλε την ιδεολογία τους περί χιλιόχρονης σλαβομακεδονικής εθνότητας. Το *Βήμα* πρόσφερε απλώς το βήμα για να εκφραστούν παρόμοιες θέσεις^{25α}. Στην ουσία δεν φαίνεται να άλλαξε τίποτα. Η ιστοριογραφία ευθυγραμμίζεται ως θераπαινίδα της πολιτικής και βαδίζει τους δρόμους που η τελευταία χαράζει.

Πώς θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ερμηνεύσουμε αυτό το στενό εναγκαλισμό πολιτικής και ιστορίας; Πώς αυτό το μόνιμο στοιχείο της πολιτικής ιδεολογίας στην Ελλάδα, η «αρχαιότητα» θάλεγαν κάποιιο ιστορικοί, έκανε τόσο έντονα άλλη μια φορά την εμφάνισή του; Θα προτιμούσα να μην καταφύγω σε κανενός είδους ψυχαναλυτική προσέγγιση του φαινομένου, γιατί δεν πιστεύω στην ύπαρξη κάποιου παντοδύναμου συλλογικού υποσυνειδήτου που αναδύεται ξαφνικά. Έτσι όροι όπως «νεύρωση» των Ελλήνων με το παρελθόν τους και τα παρόμοια, μάλλον μας απομακρύνουν παρά συμβάλλουν στο να κατανοήσουμε τη συγκεκριμένη κοινωνική χρήση της ιστορίας²⁶. Αντίθετα, το γεγονός ότι υπερθεματίσαμε στην εσωτερική και εξωτερική μας πολιτική τελευταία, κάνοντας λόγο για το παρελθόν²⁷, μπορεί καλύτερα να εξηγηθεί με την αδυναμία να επαναπροσδιορίσουμε μέσα στις υπάρχουσες εύθραυστες εσωτερικές και τις νέες παγκόσμιες ισορροπίες τη θέση της Ελλάδας ως βαλκανικής και ευρωπαϊκής κυρίως χώρας.

Ο ιστορικός λόγος του σήμερα –των επετειών, των διαλέξεων, των αρθρογραφημάτων, αυτός δηλαδή των μαζικών μέσων ενημέρωσης που εκπέμπεται από δη-

μοσιογράφους, πολιτικούς και ιστορικούς και που αγγίζει ευρύτερα στρώματα– στην πλειονότητά του θυμίζει πολύ εκείνο του 19ου αιώνα, αλλά φαντάζει αναχρονιστικός και στείρος, γιατί η σημερινή ευρωπαϊκή πραγματικότητα απέχει πολύ από εκείνη του Mazzini και του Βίμαρκ. Ακούγεται στα αυτιά των Βαλκανικών πολιτικών εχθρικός μεν αλλά οικείος, γιατί απαντάει στις εθνικές τους διεκδικήσεις και τους αλυτρωτισμούς με παρόμοιους όρους. Εναρμονίζεται σε μια βαλκανική πραγματικότητα, στην οποία τα εθνικά αιτήματα συμπικνώνουν και συγκαλύπτουν όχι μόνο κοινωνικοοικονομικά αιτήματα νέων ομάδων, που αναδύθηκαν μέσα στις νέες παγκόσμιες συνθήκες των τελευταίων δεκαετιών, αλλά ταυτόχρονα πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα για δημοκρατία, ισοπολιτεία, σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και για δικαίωμα στην αρμονική συνύπαρξη διαφορετικών εθνικών ομάδων. Σ' αυτό έγκειται, εξάλλου, και το ότι το σημερινό φαινόμενο των εθνικισμών δεν είναι μια απλή αναβίωση του ανάλογου φαινομένου του 19ου αιώνα. Αντί, λοιπόν, να αναδείξει αυτά τα τελευταία πολιτικά αιτήματα και να τα μεταφέρει στο ευρωπαϊκό *forum*, κάνοντας ταυτόχρονα γνωστή και την κοινωνική λειτουργία της ιστορικής γνώσης στη γειτονική μας Δημοκρατία, η Ελλάδα παραμένει παγιδευμένη στη γνώση από χρόνια ιδεολογική χρήση του παρελθόντος, ενισχύοντας τελικά τις δυνάμεις εκείνες που στοχεύουν σε μια νέα ισορροπία εξουσίας προς όφελός τους στις διάφορες βαλκανικές χώρες. Αλλά στη σημερινή Ευρώπη των συγκλίσεων, αυτός ο περί ιστορίας λόγος θεωρείται ξεπερασμένος και επιθετικός, γι' αυτό αντιμετωπίζεται τελικά ως ανασταλτικός παράγοντας στη δημιουργία μιας ενωμένης Ευρώπης, μέσω της υπέρβασης των ορίων που θέτουν τα εθνικά κράτη. Ταυτόχρονα αυτή η ιδεολογική φόρτιση του ιστορικού λόγου δεν οξύνει μόνο τις διαβαλκανικές σχέσεις, παίρνει και μια άλλη διάσταση στο εσωτερικό: συμβάλλει στη διαιώνιση της διαχωριστικής γραμμής, που το εθνικό κράτος ξέρει πολύ καλά να χαράζει ανάμεσα στους υποτιθέμενους πατριώτες και προδότες και στον περιορισμό της ελευθερίας του λόγου συνακόλουθα.

Μέσα, λοιπόν, σ' αυτή τη συγκυρία, πώς θα μπορούσε η επιστήμη της ιστορίας να απεγκλωβιστεί από την πολιτική εξουσία; Ποιο θα μπορούσε να είναι το αντικείμενο της μελέτης των ιστορικών; Μ' άλλα λόγια, ποια εικόνα για το παρελθόν; Πράγματι οι προκλήσεις για επαναπροσδιορισμό του στόχου των ιστορικών σπορδών προσλαμβάνουν, μέσα σ' αυτή την περίοδο της παγκόσμιας αναδιάταξης, ποικίλες διαστάσεις. Η αναβίωση παλαιών εθνικισμών στα Βαλκάνια μπορεί να απο-

τελέσει μια κατάλληλη αφορμή για να επιχειρήσουμε μια ανατομία της πολιτικής ιδεολογίας του εθνικού κράτους στις διάφορες φάσεις από τη δημιουργία και τη στερέωσή του ως την περίοδο των συγκρούσεων και της επέκτασής του και αντίστοιχα του εθνικού και εθνικιστικού φαινομένου, που κι αυτό δεν είναι ενιαίο ούτε στο χώρο ούτε στο χρόνο. Αντί δηλαδή να «ακολουθήσουμε» τους γείτονές μας «στο πεδίο που οι ίδιοι επιλέγουν», για να «ελέγξουμε τους ισχυρισμούς τους», μ' άλλα λόγια αντί να προσπαθούμε να αποδείξουμε ότι ο Όμηρος δεν ήταν Τούρκος²⁸ ή ότι η Ιλιάδα και η Οδύσσεια δεν γράφτηκαν στη σλαβομακεδονική (*H Kαθημερινή* 11-9-92), θα μπορούσαμε να αναλύσουμε την κοινωνική λειτουργία αυτής της συγκεκριμένης εικόνας του παρελθόντος που κατασκευάζουν οι γείτονές μας. Να δείξουμε, μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα, τη στενή σύνδεση της εθνικής ιστοριογραφίας με την πολιτική εξουσία, μέσα στα πλαίσια των βαλκανικών εθνικών κρατών τους δυο τελευταίους αιώνες, καθώς και το μερίδιο του ιστορικού λόγου στη συγκάλυψη διαφορετικών κοινωνικών και πολιτιστικών πραγματικοτήτων. Να ανιχνεύσουμε τον τρόπο με τον οποίο επιτεύχθηκε η πολιτισμική ομοιογένεια του εθνικού κράτους και δημιουργήθηκε η εικόνα που έχουμε για τους Βαλκάνιους γείτονές μας –τα περίφημα εθνικά / φυλετικά προτερήματα και ελαττώματα²⁹. Τους λόγους, τέλος, για τους οποίους αναβίωσε το κλίμα εθνικισμού με τόση ένταση στα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη πρόσφατα³⁰.

Με βάση αυτή την προβληματική, μπορούμε και να κατανοήσουμε την κοινωνική λειτουργία των παραπάνω ισχυρισμών και άλλων ομοίων στο εσωτερικό και εξωτερικό αυτών των χωρών αλλά και να διαφύγουμε ακριβώς τον κίνδυνο να «τους ακολουθήσουμε στο πεδίο που οι ίδιοι επιλέγουν». Έτσι, η συχνή π.χ. αναφορά σ' ένα ένδοξο ιστορικό παρελθόν ή η οικειοποίηση συμβόλων, όπως η ήλιος της Βεργίνας και η επίκληση ένδοξων και πασιγνώστων προγόνων και κοινού τόπου καταγωγής –Μακεδόνες / Μακεδονία και Ίωνες / Ανατολία για την ηγεσία της πρώην Δημοκρατίας της Μακεδονίας και τον Turgut Özal, όπως εκφράστηκε μέσα από το βιβλίο του *La Turquie en Europe*, αντίστοιχα– μπορεί να γίνει κατανοητή και να αντικρουστεί με την επισήμανση της πολιτικής και της ιστορικής της λειτουργίας. Είναι, δηλαδή, πασιφανές ότι ο παραπάνω ιστορικός λόγος, ιδιαίτερα φορτισμένος και πανταχού παρών, συμβάλλει –αποτελεσματικά, αν κρίνει κανείς από τις εντυπώσεις που κατάφερε να δημιουργήσει– στο να ξευφανθεί στο εσωτερικό ένας στενός συνεκτικός ιδεολογικός δεσμός, ικανός να ενώσει τους πολίτες αυ-

τών των χωρών άρρηκτα και να τους προσανατολίσει απρόσκοπτα προς ένα στόχο· με μια λέξη συμβάλλει στον αναπροσδιορισμό της εικόνας του πολίτη για τον ίδιο του τον εαυτό και για τους άλλους στο παρόν και στο μέλλον. Αυτά ακριβώς τα στοιχεία του παρελθόντος ανακαλούνται για να αποτελέσουν τη «μαγιά» για την ανασυγκρότηση, στις σύγχρονες συνθήκες παγκόσμιας αναδιάρθρωσης, μιας νέας συλλογικής μνήμης και κοσμοαντίληψης, μιας νέας κουλτούρας. Συμβάλλει, τέλος, σ' ό,τι αφορά στην εξωτερική πολιτική, στην ανάδειξη πανάρχαιων «ευρωπαϊκών» δεσμών. Δεν είναι τυχαίο ότι ένα χρόνο πριν από την έκδοση του βιβλίου αυτού, η Τουρκία είχε κάνει αίτηση ένταξης στην ΕΟΚ (1987).

Έτσι, π.χ., αντί να προσάπτουμε αφοριστικά την ιδιότητα του «ανομοιογενούς» έθνους με «αμφισβητούμενη ταυτότητα» στον πληθυσμό της γειτονικής μας Δημοκρατίας, είναι προτιμότερο να δείξουμε ακριβώς πως αυτή η ανομοιογένεια κάνει ακόμα πιο επιτακτική την ανάγκη τους να χρησιμοποιήσουν ένα γνωστότατο όνομα (Μακεδονία / Μακεδόνες) με τα συμπαρομαρτούντα σύμβολα που τους εξασφαλίζουν κοινούς προγόνους στο απώτερο παρελθόν, νομιμοποίηση της κατοχής του χώρου και φανταστική ενότητα στο παρόν. Κι ακόμα πόσο εύκολο ήταν σε επαγγελματίες ιστορικούς, μέσα στις μεταπολεμικές συνθήκες που δημιουργήσαν ένα συγκεντρωτικό, προγραμματισμένο από τα πάνω και άκρως ελεγχόμενο ιστορικό λόγο, να επεξεργαστούν κατάλληλα και να μετατρέψουν, με βάση και προηγούμενες ανάλογες ιδεολογικές διεργασίες του τέλους του 19ου αιώνα και του πρώτου μισού του 20ού, τη γεωγραφική ιδιότητα σε εθνική ταυτότητα, με το γνωστό και δοκιμασμένο τρόπο που επεξεργάστηκε η εθνική ιστοριογραφία. Να δείξουμε, τέλος, πως, μαζί με την εθνική ιστορία, η εκτύπωση μιας φωτογραφικής -μιας «φωτογραφίας»³¹ πάνω στην οποία αποτυπώθηκαν όλα τα γλωσσολογικά στοιχεία που επιλέχθηκαν από τα πάνω και κρήθηκαν ικανά να συγκροτήσουν μια εθνική γλώσσα, ένα κοινό γλωσσικό όργανο των κατοίκων της συγκεκριμένης πολιτικής ενότητας- και η δημιουργία μιας εθνικής λογοτεχνίας, όλα αυτά, ως πολιτικός λόγος και εκπαιδευτικός προσανατολισμός, συνέβαλαν στη δημιουργία μιας νέας και κοινής κουλτούρας, ενός ιδεολογικού ιστού που στόχευε να μορφώσει και να ενώσει σ' αυτό τους πάντες. Από τη σφαίρα του σχεδιασμού πέρασαν στις συνειδήσεις των ανθρώπων -με κάποιες βέβαια εξαιρέσεις, όπως κυρίως οι αλβανόφωνοι οι οποίοι δεν στερούνται ενός πολιτικού προγράμματος βασισμένου πάνω σε ένα μυθολοποιημένο παρελθόν- έγιναν βιώματα και πίστεις

και ταυτόχρονα, ως κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία, αποτέλεσαν τους άξονες της εξωτερικής τους πολιτικής.

Όπως η Μακεδονία και οι Μακεδόνες, έτσι από την άλλη μεριά και η Ανατολία και οι Έλληνες αναδεικνύονται στην τουρκική ιστοριογραφία και προβάλλονται από την πολιτική εξουσία και επαγγελματίες ιστορικούς ως πολιτισμικό στοιχείο ικανό να νομιμοποιήσει την κα-

τοχή του γεωγραφικού χώρου και την ενότητα και να προσδώσει κύρος με την αναφορά σε γνωστότατους προγόνους. Και στις δυο περιπτώσεις, ο κοινός τόπος καταγωγής -οι στέπες της Ρωσίας για τους Σλάβους της Βαλκανικής και η κεντροανατολική Ασία για τους Τούρκους- δεν χρειάστηκε να βγει στο προσκήνιο του ιδεολογικού αγώνα. Έπεσαν στη λήθη, όχι μόνο γιατί στερούσαν την ομάδα από τη νομιμοποίηση της κατοχής του συγκεκριμένου χώρου, αλλά κυρίως γιατί οι ασιατικοί αυτοί χώροι δεν εναρμονίζονται με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό και των δύο. Στη σημερινή συγκυρία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αυτό που χρειάζεται είναι η επίκληση σ' ένα παρελθόν και καταξιωμένο και «ευρωπαϊκό».

II. Ο ευρωπαϊκός / τοπικιστικός λόγος

Μια δεύτερη πρόκληση για ανανέωση και εμπλουτισμό της θεματικής της ιστορικής έρευνας αποτελεί η αναζήτηση ενός κοινού ευρωπαϊκού παρελθόντος, που προβλήθηκε ως ιδεολογική πολιτισμική ανάγκη, ενόψει της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Είναι γνωστή η συντονισμένη προσπάθεια που έγινε με πρωτοβουλία και χρηματοδότηση της Commission για τη συγγραφή μιας «ευρωπαϊκής ιστορίας της Ευρώπης», με την προοπτική να γραφτεί στη συνέχεια κι ένα εγχειρίδιο για να δι-

δαχτεί στη μέση εκπαίδευση των χωρών -μελών της ΕΟΚ. Ο πρώτος στόχος υλοποιήθηκε κιόλας με την κυκλοφορία του βιβλίου του J.-B. Duroselle, *L'Europe. Histoire de ses peuples* (Παρίσι, Σεπτέμβριος 1990). Στην Ελλάδα το εγχείρημα αντιμετώπιστηκε, πριν ακόμα κυκλοφορήσει το βιβλίο, αρκετά μονόπλευρα με τα γνωστά ιδεολογήματα³². Άσχετα, όμως, απ' αυτές τις αντιδράσεις κι εδώ ο ιστορικός βρισκείται μπροστά στην πρόκληση μιας νέας θεματικής της ιστοριογραφίας. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι καιρία και μπορούν να φωτίσουν μαζί με το παρελθόν και το παρόν. Γιατί χρειάζεται να γραφτεί μια παρόμοια ιστορία; Πώς επιλέγεται η ιστορική ύλη; Ποια η σχέση των όσων διατυπώνονται με την πολιτική εξουσία που προωθεί μια «δυτικοευρωπαϊκή» εικόνα του παρελθόντος; Ακόμα, ποιες άλλες εικόνες του παρελθόντος συνυπάρχουν; Ποια η κοινωνική τους λειτουργία;

Έτσι, παρά τις προσπάθειες να οικοδομηθεί μια πολιτισμική ταυτότητα της Ευρώπης, βασισμένη στη «μνήμη» της αντίστασης που η Ευρώπη πρόβαλε στις δυνάμεις της βαρβαρότητας και στο αίτημα για δημοκρατία και σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων³³, ταυτόχρονα το ιστορικό παρελθόν χρησιμοποιείται κατάλληλα για να διαμορφωθούν νέες αξιολογήσεις σε βάρος ευρωπαϊκών πληθυσμών. Χαρακτηριστική ενός πολιτισμικού ρατσισμού είναι η θέση που διατύπωσε ο

«θεωρητικός» της Λίγκα της Λομβαρδίας καθηγητής των πολιτικών επιστημών Τζιανφράνκο Μίλιο και που άναψε σχετική συζήτηση στην Ιταλία, «ότι οι Μεσογειακοί, οι "Νότιοι" έκαναν ήρωά τους τον Οδυσσέα επειδή, ως ψεύτης και απατεώνας, είναι ολόιδιος μ' αυτούς» (Τα Νέα 10-10-92).

Όπως και να 'χει το θέμα, ο λόγος περιευρωπαϊκής ιστορίας έρχεται να αντικαταστήσει τον ιστορικό λόγο περιευρωπαϊκών εθνικών κρατών. Από αυτή την άποψη και με την προϋπόθεση ότι δεν αποτελεί ένα κατευθυνόμενο από τον ισχυρό βορρά ιστορικό λόγο, που λόγω πολιτικής και οικονομικής ισχύος θα καταφέρει να γίνει κυρίαρχος, αλλά ένα πεδίο έρευνας για την ανίχνευση και διατήρηση της ποικιλομορφίας αυτού που σήμερα ονομάζεται Ευρώπη, ανοίγεται πραγματικά ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο ιστοριογραφίας.

Αλλά αυτή δεν είναι η μόνη ιστοριογραφική τάση που έκανε την εμφάνισή της μέσα στη σύγχρονη συγκυρία. Παράλληλα, αναπτύσσεται έντονο ενδιαφέρον γύρω από την ιστορία και τον πολιτισμό μικρών περιοχών και περιφερειών. Η τάση αυτή, που προωθείται όχι μόνο από ιστορικούς και άλλους διανοούμενους αλλά και μέσα από κύκλους της ΕΟΚ, αποκτά, όταν μεταφέρεται στο πεδίο του ιστορικού λόγου, διασημάντο περιεχόμενο. Όταν εντάσσεται στην προβληματική της ευρωπαϊκής ενοποίησης, παρουσιάζεται δηλαδή ως συστατικό της στοιχείο και απαραίτητη προϋπόθεση για την υλοποίησή της, αποτελεί ένα πεδίο ικανό να αναδείξει ό,τι η εθνική ιστοριογραφία είχε ομογενοποιήσει. Επομένως, ως αναίρεση ή καλύτερα υπέρβαση της τελευταίας αποτελεί -νομίζω- καταρχήν προωθητική ιστοριογραφική τάση, γιατί απολιιάζει και εμπλουτίζει τη σύγχρονη ιστοριογραφία.

Κάποια παραδείγματα από τη σύγχρονη ευρωπαϊκή πραγματικότητα κάνουν σαφέστερη αυτή την αντιφατική λειτουργία του ιστορικού λόγου σ' αυτή τη συγκυρία. Ενόψει της δημιουργίας «μιας ανεξάρτητης Σκωτίας στους κόλπους της Ευρωπαϊκής Κοινότητας» (Τα Νέα 24-1-92), μ' άλλα λόγια, ενόψει μιας πολιτικής και πολιτισμικής αναδιοργάνωσης του παρόντος στη Σκωτία, οικοδομείται ταυτόχρονα μια νέα εικόνα για το παρελθόν και τους προγόνους των ίδιων των πολιτών. Κάποια λαξευμένα σύμβολα σε τάφους της Βόρειας Σκωτίας, ηλικίας 1400 ετών και πάνω, έπαψαν να θεωρούνται εμβλήματα παγανιστικών θρησκειών. Υποστηρίχτηκαν πρόσφατα ότι πρόκειται αντίθετα για «ένα είδος αρχαίας βρετανικής ιερογλυφικής γραφής» που χρησιμοποιούσαν οι Πίκτες, λαός της αρχαίας Σκωτίας (Το Βήμα 15-3-92). Πέρα από την ορθότητα ή μη της παραπάνω πρότασης, αυτό που

χρειάζεται να τονιστεί, από ιστοριογραφική άποψη, είναι ότι η κατασκευή μιας εικόνας του σκοπεύσιμου παρελθόντος, πολιτισμικά ανώτερης από ό,τι πιστευόταν ως τώρα και ταυτόχρονα ικανής να συγκριθεί με την αντίστοιχη της Ιρλανδίας και της Ουαλίας (κελτική παράδοση), αποτέλεσε, καθόλου παράδοξα, μια ιδεολογική ανάγκη που προβλήθηκε μέσα από το πολιτικό αίτημα για ανεξαρτησία στα πλαίσια της ενωμένης Ευρώπης.

Αν όμως το παράδειγμα αυτό φανερώνει μια, μηχανική ίσως, αντιστοιχία της πολιτικής από τη μια και των επιστημών του παρελθόντος από την άλλη, με προβλεπτά εν πολλοίς αποτελέσματα στη σφαίρα του πολιτισμικού / ιδεολογικού, κάποια άλλα είναι δυσκολότερο να κατανοηθούν και κυρίως να προβλεφθούν τα αποτελέσματα που θα έχουν στο μέλλον, όταν ευρύτερα στρώματα πολιτών ενστερνιστούν τα μηνύματά τους. Παρόμοια περίπτωση αποτελούν τα λαϊκά πανηγύρια που γίνονται από βαλλιστριδοφόρους στρατιώτες οπαδούς της Λίγκα Λομπάρτα που αναφέρουν κιάλας. Συνταγμένοι κάτω από τη σημαία του Alberto da Giussano, του Λομβαρδού, που με υψωμένο το ξίφος καταφέρεται εναντίον των απατεώνων πολιτικών της Ρώμης και των μαφιόζων νότιων, όπως το 12ο αιώνα εναντίον του βασιλιά, αποτελούν μια πραγματική απειλή. Η κατασκευή μιας παρόμοιας εικόνας του παρελθόντος της Λομβαρδίας λειτουργεί ως μια αληθοφανής και ηρωική εικόνα του παρελθόντος. Καθώς, όμως, ξευφάνεται με αναφορές σε φυλετικές ιδιαιτερότητες, παίρνει γενικότερες πολιτισμικές και πολιτικές διαστάσεις. «Οι νότιοι, υποστηρίζει ο Τζιανφράνκο Μίλιο, έχουν πολύ διαφορετικό γενετικό χαρακτήρα... χώρια που έχουν βουρβρονική νοοτροπία που προσβλέπει στο κράτος, είναι δολιχοκέφαλοι ανατολίτες, ενώ εμείς είμαστε βραχυκέφαλοι αλπικοί». Το παράδοξο είναι ότι ο θεωρητικός της Λίγκα, που, όπως υποστηρίζει, κατάγεται από οικογένεια νοταρίων του 13ου αιώνα και αισθάνεται Λομβαρδός, δηλαδή πιο Ευρωπαίος απ' όλους τους Ιταλούς, κατασκευάζει, μέσα από αυτή τη βιολογίζουσα ιστοριογραφική αντίληψη, μια ευρωπαϊκή ταυτότητα που υπηρετεί ανάλογους πολιτικούς στόχους, δεδομένου ότι η Λίγκα θέλει τη Λομβαρδία ως Δημοκρατία του Βορρά να ενταχθεί στην «Ευρώπη των περιφερειών» (βλ. *Le Monde* 1-4-92).

Καθώς οι παραπάνω αντιλήψεις και στάσεις διαχέονται με ταχύτατο ρυθμό σε όλο και ευρύτερα στρώματα, μια και έρχονται να καλύψουν το κενό μιας πολιτικής κρίσης στο εσωτερικό και μιας γενικότερης ιδεολογικής κρίσης παγκοσμίως (το ποσοστό της Λίγκα από το '84 που εμφανίστηκε κυμαίνεται μεταξύ 20 και 30%

στο βορρά), καταλήγουν να λειτουργούν απειλητικά, όχι μόνο για το εθνικό κράτος στο οποίο ανήκουν, αλλά γενικότερα για τον «άλλο», το συμπολίτη μη Λομβαρδό, τον αλλοδαπό και συνακόλουθα τον Ευρωπαίο. Και εδώ τίθεται το ερώτημα. Ποια Ευρώπη θα μπορέσει να εντάξει στους κόλπους της ανάλογες δυνάμεις της μισαλλοδοξίας που εμφανίζονται σ' όλα τα ευρωπαϊκά κράτη - μέλη της ΕΟΚ τελευταία³⁴; Ποια εικόνα του ευρωπαϊκού παρελθόντος μέσα από τη συνύπαρξη με παρόμοιες δυνάμεις; Η ανάδειξη της κοινής καταγωγής των συγχρόνων Ευρωπαίων και η αναγωγή στο κελτικό (βλ. την έκθεση που έγινε στη Βενετία το 1991 και το φεστιβάλ στο Βρετανικό Μουσείο το 1993, *Le Monde* 8-5-91 και *Η Καθημερινή* 14-4-91 και 28-1-93) ή στο ετρουσκικό παρελθόν τους (για τη σχετική έκθεση στο Παρίσι βλ. *Le Monde* 18-9-92), που προβάλλεται παράλληλα στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία ως κεντρομόλα και συνεκτική δύναμη στο πολιτισμικό πεδίο, δεν είναι βέβαιο ότι μπορεί να καλύψει στη σημερινή οικονομική κρίση το ιδεολογικό κενό ευρύτερων στρωμάτων. Η πολυπλοκότητα των ιδεολογικών και πολιτικών τάσεων³⁵ που αντιπαλεύουν στην Ευρώπη σήμερα, ενόψει της ενοποίησής της, μας δυσκολεύει να διακρίνουμε την κοινωνική λειτουργία που έχουν να επιτελέσουν οι διαφορετικές εικόνες του παρελθόντος.

Στην Ελλάδα «η ιστοριογραφία των περιφερειών», αν θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε αυτό τον όρο, κάνει τελευταία την εμφάνισή της μ' ένα διαφορετικό σχήμα. Η ευρωπαϊκή αυτή τάση έρχεται να αναβιώσει ένα πεπαλαιωμένο μοντέλο τοπικής ιστορίας μάλλον, παρά μια νεωτερική «ιστορία των περιφερειών» στα πλαίσια της ευρωπαϊκής σύγκλισης. Το υλικό που έχουμε στη διάθεσή μας είναι «εν τω γίγνεσθαι» ή μέρος του δεν έχει προς το παρόν διατυπωθεί γραπτά. Κάποιοι, ωστόσο, προβληματισμοί στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα επιτρέπουν να διαγράψουμε τις αφετηρίες, μαζί με κάποιες κατευθυντήριες γραμμές, στις οποίες φαίνεται πως θα κινηθεί μια παρόμοια προσπάθεια στην Ελλάδα.

Στη δεκαετία του 1980 παρατηρήθηκε η εμφάνιση νέων ιστοριογραφικών θεμάτων. Μαζί με την οικονομική, κοινωνική, δημογραφική ιστορία, την ιστορία των νοοτροπιών, της καθημερινής ζωής και της παιδικής ηλικίας, που παρέπεμπε σε μια νεωτερική γαλλική, κυρίως, ιστοριογραφική αντίληψη (βλ. κυρίως τις εκδόσεις της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 1986 κ.ε.), αναπτύχθηκε παράλληλα κι ένας ιστορικός λόγος γύρω από μεθοριακά τμήματα του ελληνικού κράτους, που βρήκε έκφραση, όχι μόνο στον τύπο και την ιστορική βιβλιογραφία, αλλά

διεδόθη στην καθημερινή μας ζωή μέσα από τη δραστηριότητα τοπικών συλλόγων, που ιδρύθηκαν ή επαναδραστηριοποιήθηκαν στην ίδια περίοδο, φορέων τοπικής αυτοδιοίκησης κ.λπ. Το Αιγαίο, η Θράκη, οι «χαμένες πατρίδες» - η Μακεδονία ήδη από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αποτέλεσαν τα νέα αντικείμενα της ιστοριογραφίας και της αρχαιολογίας, στα οποία προσανατολίστηκε από τα πάνω η έρευνα. Συνέδρια, συλλογικοί τόμοι, ινστιτούτα (Ίδρυμα Αιγαίου, 1987, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1992), μουσεία (Ναυτικό Μουσείο Αιγαίου, 1985), εκθέσεις και άλλες συμβολικές εκδηλώσεις συλλογικής μνήμης ιδιαίτερα φορτισμένες με εθνικά μηνύματα - η αθηναϊκή τριήρης, που βαφτίστηκε Ολυμπιάς με τη γαλανόλευκη να κυματίζει (Σεπτ. '87) ήταν από αυτές που θα μείνουν αξέχαστες - προσέφεραν τόσο ισχυρή «πολιτισμική θωράκιση», ώστε η δεύτερη αυτή τάση να επικαλύψει τον απόηχο που δημιουργήσε η πρώτη. Κι αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι η νεωτερική αυτή τάση όχι μόνο διένυε τα πρώτα της βήματα στην ελληνική ιστοριογραφία, αλλά και εγκαταλείφθηκε με την πολιτική αλλαγή στο τέλος της δεκαετίας. Αντίθετα, η δεύτερη αφ' ενός θεμελιωνόταν στην προγενέστερη ελληνική ιστοριογραφία μέσα από την τοπική ιστορία, ήταν δηλαδή οικεία ως ιστορικός λόγος, και αφ' ετέρου - το κυριότερο - κλήθηκε να απαντήσει σε εθνικά ζητήματα που βρισκόνταν στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής, εξαιτίας της τουρκικής απειλής. Πολύ περισσότερο που δεν έμεινε μετέωρη από την πολιτική εξουσία της δεκαετίας του '90, αλλά αντίθετα ενισχύθηκε και οικονομικά. Για το λόγο ακριβώς αυτό, επειδή δηλαδή λειτουργεί ως αρωγός της πολιτικής και απαντά σε εθνικά ζητήματα, δεν είναι δυνατό να ενταχθεί στα πλαίσια της «ιστορίας των περιφερειών» και, βεβαίως, δεν συμβάλλει στην Ευρώπη των συγκλίσεων. Πρόκειται για μια από τις αιχμές της ελληνικής εθνικής ιστοριογραφίας, που εμπλουτίζεται και ανασυγκροτείται σ' αυτή τη συγκυρία, για να νομιμοποιηθεί τα εθνικά κεκτημένα και να απαντήσει σε γνωστές κυριώς και επιθετικές θέσεις περί Μακεδονίας των βορείων γειτόνων μας ή περί Θράκης και Αιγαίου της τουρκικής πολιτικής και της ιστοριογραφίας.

Μια ανάλογη τάση μελέτης του τοπικού ως συστατικού στοιχείου του εθνικού διαφαίνεται και σε κάποιες επιλογές της εκπαιδευτικής πολιτικής για ένα πολύ σύντομο διάστημα γύρω στο 1989/90. Οι προτροπές της πολιτικής εξουσίας μέσω εγκυκλίων για γνωριμία και επαφή του μαθητή με τον περιβάλλοντα γεωγραφικό και ιστορικό χώρο, με ταυτόχρονη συλλογή λαογραφικού, γλωσσολογικού και αρχαιολογικού υλικού, είναι βέβαια γνωστή

από την πρώτη φάση της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους. Πράγματι, άσχετα από τους στόχους που τίθενται κάθε φορά, θα ήταν, χωρίς αμφιβολία, ευτύχημα η τοπική ιστορία να αποτελούσε ερέθισμα για την αφύπνιση ιστορικών ενδιαφερόντων στους μαθητές και αφετηρία για τη μύηση στην ιστορική έρευνα. Η πιο πρόσφατη σχετική εγκύκλιος - σ' αυτή μόνο θα περιοριστούμε - του υπουργείου Παι-

δείας (299/29-1-90) φαίνεται, συγκριτικά με κάποιες ανάλογες παλαιότερες, εκσυγχρονισμένη και στραμμένη στη σύζευξη παρελθόντος - παρόντος. Η στροφή στην τοπική ιστορία φαίνεται να στοχεύει στην ενημέρωση και την κατανόηση του παρόντος σε ποικίλες εκφάνσεις του. Οι νεωτερικές θεματικές επιλογές, ωστόσο, συνυπάρχουν και υπακούουν σε μια γνωστή αντίληψη περί ιστορίας. Η λίγο μεταγενέστερη εγκύκλιος (563/15-2-90) με «συνημμένο διευκρινιστικό κείμενο» είναι αποκαλυπτική: Σ' αυτή αντιδιαστέλλεται η τοπική από τη γενική ιστορία, γιατί, η μεν πρώτη «αρχίζει από συγκεκριμένες παραστάσεις», ενώ η δεύτερη «είναι γνώση αφηρημένη». Οι αφηρημένες έννοιες της γενικής ιστορίας που αναφέρονται ρητά είναι η αντικειμενικότητα και η αιτιότητα. Αντιδιαστέλλεται επίσης η «τοπικότητα» των μεγαλουπόλεων (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη) από εκείνη των υπολοίπων, αν και μόνο για τεχνικούς λόγους (πληθώρα ύλης). Στόχος τίθεται «η εύρεση της αλήθειας» και εξαιρείται «η αξία της αναζήτησής της» μέσα σε κλίμα «επιστημονικής νηφαλιότητας».

Και μόνο από αυτά τα λίγα συνοπτικά, γίνεται κατανοητό ότι η τοπική ιστορία στην εγκύκλιο γίνεται απλώς το εφοπτήριο για τη μύηση του μαθητή στην εθνική ιστορία, που τεκμηριώνεται με βάση την εθνική ιστοριογραφία, που καταλήγει στη μια και μοναδική αλήθεια, που συντηρεί την τοπικότητα, δηλαδή την πολιτισμική διαφορετικότητα και την κοινωνική διά-

κριση του χωριού και της πόλης - στην περίπτωσης των μεγάλων και των μικρών πόλεων³⁶ - και που αποκρύπτει το ρόλο της εξουσίας στην κατασκευή μιας επίσημης ιστορικής αλήθειας. Τα «μνημεία, τοπωνύμια, ονομασίες δρόμων, επώνυμα ιδρύματα, τεχνικά έργα» δεν συναποτελούν «την τοπική ιστορία που μας πολιορκεί καθημερινά», όπως υποστηρίζει ο συντάκτης της εγκυκλίου. Η τοπική ιστορία, όπως εξάλλου και η ιστορία γενικώς, «δεν κάνει τίποτα», οι άνθρωποι κάνουν και κυριώς οι κυρίαρχες δυνάμεις. Αυτές διευθετούν το χώρο του παρόντος και το χώρο της ιστορίας, αυτές κατά πρώτο λόγο δίνουν μορφή και περιεχόμενο στο τοπίο που βλέπουμε καθημερινά γύρω μας και μάλιστα με τρόπο πολυσύνθετο και που δύσκολα αποκρυπτογραφείται.

Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας αποτέλεσε το έναυσμα για τη διατύπωση κάποιου προβληματισμού γύρω από αυτό το γνωστικό αντικείμενο. Κάποια δείγματα, άρθρα κυρίως καθηγητών της μέσης εκπαίδευσης, τα περισσότερα από τα οποία συνέπεσαν χρονικά με την παραπάνω επιλογή του υπουργείου Παιδείας, επικέντρωσαν το ενδιαφέρον σε ζητήματα παρόμοια με εκείνα που έθετε η παραπάνω συμπληρωματική εγκύκλιος. Παρόλ' αυτά, αναπτύχθηκε κι ένας λόγος περί τοπικού και τοπικότητας. Η τοπική ιστορία προτάθηκε μάλιστα να αποτελέσει και «έδρα» για τη διδασκαλία της και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Πράγματι, ο στόχος αυτός υλοποιήθηκε πάραυτα: σε

εγχειρίδιο σχετικού μαθήματος που διδάχθηκε στο πανεπιστήμιο Αθηνών την ίδια χρονιά, βρίσκουμε πληρέστερα στοιχεία για τη γενικότερη αντίληψη περί ιστορίας που προωθείται και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μέσω της τοπικής ιστορίας³⁷. Αν και επισημάναμε σ' αυτό ποικίλα και ετερόκλητα στοιχεία, θα περιοριστούμε να αναλύσουμε σύντομα ένα που θεωρούμε βασικότερο. Η «ενσυναίσθηματική» προσέγγιση της ιστορίας και του περιβάλλοντος από το μαθητή προβάλλεται από το συγγραφέα και μέλος της ομάδας μελέτης τοπικής ιστορίας του υπουργείου Παιδείας (σελ. 26) ως ο καταλληλότερος τρόπος «κάρπωσης της πραγματικής εικόνας του παρελθόντος» και ως η «γνήσια οικείωση με το ιστορικό υλικό». Σύμφωνα με τον ίδιο, η τοπική ιστορία «προσφέρει πραγματικές ευκαιρίες για την κατάκτηση του στόχου αυτού», δηλαδή «της ιδέας που είναι εκπεφρασμένη σ' αυτό (το συμβάν)» (σελ. 40). «Η ψυχολογική εξήγηση της διαδικασίας της ιστορίας» (σελ. 39), ως εννοιολογικό εργαλείο προσέγγισης της ιστορικής πραγματικότητας, προδίδει σαφέστατα τις ιδεαλιστικές και αντιορθολογικές καταβολές της θεωρητικής αφητηρίας του συγγραφέα.

Δανεισμένη από το χώρο της φιλοσοφίας της τέχνης των Γερμανών αισθητικών του τέλους του 19ου αιώνα, όπως ρητά δηλώνεται (σελ. 39), η «ενσυναίσθηση» δεν αναιρεί μόνο την ιστορία ως επιστήμη, καθώς της στερεί τα έλλογα εργαλεία που την καθιστούν αποδείξιμη γνώση. Με το να αντιμετωπίζει ως αποκλειστικά βιωματική τη σχέση ανθρώπου - φύσης, ανάγει, ακόμα χειρότερα, τη διαισθητική προσέγγιση του παρελθόντος ως την καλύτερη ιστορική μέθοδο και θεωρία. Γίνεται, επομένως, φανερό πως οι παραπάνω θεωρητικές καταβολές της τοπικής ιστορίας δεν βρίσκονται στις εκατοχρονίτικες αντιλήψεις των Γερμανών αισθητικών. Αυτές αποτελούσαν αναβίωση συγκεκριμένων, επίσης εκατοχρονίτικων και γερμανικών, προτάσεων για τη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος, τη σχέση φύσης - ανθρώπου, τη θέαση του ωραίου, κ.λπ. Πρόκειται, επομένως, στην ουσία, για τις ρομαντικές αντιλήψεις της τελευταίας δεκαετίας του 18ου αιώνα, που συμπυκνώνονται ακριβώς στην προσέγγιση μέσω της διαίσθησης (intuition) και που αποτέλεσαν τον αντίλογο στον ορθό λόγο του γαλλικού και αγγλικού διαφωτισμού, δηλαδή στην ερμηνευτική, μη βιωματική, διαδικασία αντιμετώπισης του παρόντος και μελέτης του παρελθόντος. Αν λοιπόν ο όρος *intuition* αντικαταστάθηκε στη Γερμανία, έναν αιώνα μετά, από τον όρο *Einführung*, ο τρόπος πρόσληψης του ιστορικού παρελθόντος δεν άλλαξε παράλα αυτά πολύ. Η προβολή αποκλειστικά της *συναίσθησης / αισθαντικότητας*, όπως

και της *διαίσθησης* παλαιότερα, ως τρόπου προσέγγισης του ιστορικού παρελθόντος, συμβάλλει περισσότερο στο να «νιώσει πώς ήταν να ζει κανείς στο παρελθόν» (σελ. 41)³⁸, παρά στο να κατανοήσει τις πολύπλοκες διαδικασίες μέσα από τις οποίες εξελίσσεται το ιστορικό γίγνεσθαι και να το ερμηνεύσει, αυτό δηλαδή που η νέα ιστορία έθεσε ως πρωταρχικό στόχο έναν αιώνα τώρα. Συνολικά, δηλαδή, φαίνεται ότι η τοπική ιστορία, έτσι όπως έγινε αντιληπτή και πειραματικά εφάρμοστη στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (β' γυμνασίου και α' λυκείου) και έτσι όπως διδάχτηκε στο πανεπιστήμιο, αναπαρήγαγε παλαιότερες αντιλήψεις περί τοπικής ιστορίας, κυριότερες από τις οποίες είναι η εθνική εκδοχή της και ο συγκινησιακός χαρακτήρας της³⁹.

Ταυτόχρονα, ο λόγος περί τοπικού, με μια λαϊκιστική χροιά είναι αλήθεια, προσφέρθηκε για να προσδώσει στο ίδιο πολύ σύντομο διάστημα ανανεωμένη όψη στον αριστερό πολιτικό λόγο: η «τοπική κοινωνία»⁴⁰ ως όρος, αντικαθιστώντας τον παλαιότερο «λαϊκή βάση», είχε το πλεονέκτημα ότι συνδύαζε το τοπικό και το κοινωνικό με οικολογικές προεκτάσεις αυτή τη φορά. Πιο «αρμονικός» και μοντέρνος συνδυασμός λαογραφίας και σοσιαλισμού είχε να εμφανιστεί από την εποχή του Καραβίδα! Δεν είναι τυχαίο ότι ο κοινοτισμός και ο Καραβίδας είχαν ήδη εμφανιστεί στην επικαιρότητα με τη διοργάνωση συνεδρίων, τη συγγραφή άρθρων, την ανάπτυξη των έργων του κ.λπ. Ανιχνεύτηκαν οι απαρχές του κοινοτισμού στα πιο παλιά χρόνια και χρησιμοποιήθηκε ως ένα επιπλέον τεκμήριο της συνέχειας του έθνους. Η περίπτωση του συμποσίου για τον κοινοτισμό στη Μακεδονία συμπύκνωσε με τον εναργέστερο και ιδεαλιστικότερο τρόπο τον κοινοτισμό με το εθνικό ζήτημα⁴¹. Αυτή, όμως, η γνωστή χρήση του κοινοτισμού δεν ήταν η μόνη στη σημερινή συγκυρία. Μαζί με κάποιες κριτικές παρεμβάσεις, δεν έλειψαν, από τα αριστερά αυτή τη φορά, προτάσεις για μια «εναλλακτική στρατηγική δυνατότητα» προσανατολισμένη στη «συνκρότηση του ενδιάμεσου βαλκανικού επιπέδου» στη βάση «της οργάνωσης της Ανατολής» του Ίωνα Δραγούμη, δηλαδή «της αυτόνομης κοινότητας και των συνεργατικών συνεταιρισμών»⁴², ενόψει της πλήρους ένταξής μας στην Ευρώπη, που για πολλούς ισοδυναμεί με την απώλεια της εθνικής μας ταυτότητας.

Η αγωνία για την αποδυνάμωση του εθνικού κράτους σε μια ενωμένη Ευρώπη, από τη μια, και το ιδεολογικό κενό και η σύγχυση μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ, από την άλλη, οδηγούν, στη σημερινή συγκυρία κι όχι εντελώς παράδοξα, αντίπαλες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στα ίδια μονοπάτια. Χαρακτη-

ριστικό παράδειγμα οι κοινές αναφορές στον Ίωνα Δραγούμη. Προσφιλής σε ακροδεξιούς εθνικιστές αλλά και σε αριστεριότερους οικολόγους προσφέρεται για σχετικές κορώνες. Η ελληνική ιστοριογραφία φαίνεται τελικά να οδεύει με τα ίδια σκουριασμένα νοητικά εργαλεία σ' αυτή τη συγκλονιστική παγκόσμια συγκυρία.

Πολύ σύντομα το πυροτέχνημα του τοπικού ξεφούσκωσε, χωρίς να πυροδοτήσει μια σχετική συζήτηση. Το ίδιο κι «οι «τοπικές κοινωνίες» εξέπνευσαν»⁴³. Οι εθνικές εξάρσεις, αποτέλεσμα εσω/διακομματικών αντιπαραθέσεων, τροφοδότησαν έναν εθνικιστικό λόγο που δεν άφησε περιθώρια για τέτοιου είδους ζητήματα. Ίσως και γιατί ο λαϊκιστικός τους χαρακτήρας δεν ταίριαζε σε κάποιες ιδεολογικές προτιμήσεις που κυριάρχησαν⁴⁴. Έτσι, η πειραματική εφαρμογή προγραμμάτων τοπικής ιστορίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση έδωσε τη θέση της στη δίωρη ενημέρωση για τα εθνικά θέματα. Μοιράστηκε, μάλιστα, και σχετικό φυλλάδιο στους μαθητές με τίτλο *Μακεδονία. Ιστορία και πολιτική* ΟΕΔΒ, Αθήνα 1992⁴⁵. Η συγκεκριμένη κατάληξη των προσπαθειών των φιλόλογων που κίνησαν τη διαδικασία για τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας από το 1988, του υπουργείου και της ομάδας μελέτης τοπικής ιστορίας, δεν ήταν τυχαία. Η προτεραιότητα, όμως, που δόθηκε στα εθνικά θέματα δεν ήταν εντελώς άσχετη με την ιδεολογική κατεύθυνση της πειραματικής εφαρμογής της τοπικής ιστορίας. Για το πώς έγινε στην πράξη αυτή η μετάβαση από το τοπικό στο εθνικό, αποκαλυπτική είναι η πληροφορία του Φ. Βώρου: «Επειδή μερικά θέματα τοπικής ιστορίας αποκτούν ειδική εθνική σημασία, στα πλαίσια των σχέσεων με τους γείτονες λαούς, και επειδή η ενημέρωση των μαθητών σε αυτά τα θέματα έχει χαρακτηριστικά αμεσότητας, τολμά, ειδικά για τέτοια περίπτωση, να καταγράψω σήμερα το μακεδονικό ζήτημα και να θυμίσω ότι σχετικά με αυτό έχει ειδικά φροντίσει το υπουργείο Μακεδονίας - Θράκης. Εισηγούμαι να συντονιστεί άμεσα προς αυτή την κατεύθυνση και η φροντίδα του υπουργείου Παιδείας». (Ύστερα από πρόταση ειδικής επιτροπής, όπου μετείχαν εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων και διπλωμάτες, προκρίθηκε να εκδοθεί σύντομη μελέτη του Ευ. Κωφού με τίτλο: *Το μακεδονικό ζήτημα. Ιστορική και πολιτική του διάσταση*), (ό.π., σελ. 178).

Μέσα στη σημερινή συγκυρία, η μετάβαση από το εθνικό / τοπικό και την εθνική συνέχεια / καθαρότητα, που χρησιμοποιήθηκαν ως τώρα κατά κόρον από την ιστοριογραφία και τη λαογραφία, σε άλλα εννοιολογικά και ερμηνευτικά εργαλεία, να μας βοηθούν να κατανοήσουμε και

να επιλέξουμε στρατηγικές στο παρόν και να ανιχνεύσουμε νέες όψεις του παρελθόντος, γίνεται σήμερα αρκετά δύσκολη. Από τη μια το εθνικό κράτος, που αποκτά όλο και περισσότερο χαρακτήρα αυταρχικό - το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» - και από την άλλη ο κατακερματισμός του που παρουσιάζεται ως εναλλακτική λύση, δηλαδή η δυνατότητα να ελέγχεται και να διευθετείται ευκολότερα, με αποτέλεσμα να αναπαράγει σε κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο τις υπάρχουσες ή νέες ανισότητες και αντιθέσεις μέσα από μια παγκόσμια οικονομία, φαίνεται να θέτουν την κοινωνική χρήση της ιστορικής γνώσης σε μια νέα βάση, την οποία μόνο εκ του αντιθέτου μπορούμε να προσδιορίσουμε, τουλάχιστον προς το παρόν. Μια ή μάλλον πολλές ιστορίες που δεν θα στοχεύουν στην εθνική ομογενοποίηση, δηλαδή την κοινωνική / πολιτισμική κατάταξη σε κατηγορίες, δεν θα εξωραϊζουν το τοπικό, δηλαδή μ' άλλα λόγια δεν θα αποκρύπτουν τις συμβολικές σχέσεις εξουσίας και δεν θα ευθυγραμμίζονται με την εκάστοτε εξουσία ως αρωγοί του εξουσιαστικού λόγου, θα μπορούσαν ίσως να συμβάλουν σε μια «γεωπολιτική» της ειρηνικής συνύπαρξης των «λαών». Κάποιες προσπάθειες των ιστορικών της νέας γενιάς στον αιώνα μας μαζί με τις θεωρητικές / ιστορικές επεξεργασίες του εθνικιστικού φαινομένου από Άγγλους και Γάλλους ιστορικούς δείχνουν πως το τέλος της ιστορίας είναι ακόμα πολύ μακριά.

Άνοιξη 1993

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θα περιοριστώ να εξετάσω μόνο τη θεματική που αναδεικνύεται μέσα από σύγχρονες ιστορικές αναζητήσεις. Τα ζητήματα επομένως γύρω από το χαρακτήρα του ιστορικού λόγου, την αναζήτηση σταθερών κριτηρίων για την αντικειμενικότητα της ιστορικής γνώσης, τη βιωσιμότητα και τα ερμηνευτικά της εργαλεία και άλλα επιστημολογικά προβλήματα που βρίσκονται στο επίκεντρο θεωρητικών συζητήσεων σήμερα θα τα εξετάσω με κάποια άλλη ευκαιρία στο μέλλον.
2. Μαζί με τα αγάλματα του Στάλιν στη Μογγολία έπεσε και η εικόνα του «αιμοσταγούς κατακτητή» Τσένγκις Χαν. Μέσα στη νέα πολιτική συγκυρία ο «Κύριος του Σύμπαντος» γίνεται το σύμβολο της ανεκτικότητας και της αλήθειας. Η μεταμόρφωσή του σήμανε και τη μεταμόρφωση ολόκληρης της εικόνας του παρελθόντος της Μογγολίας (γνωστοποίηση των ονομάτων των θυμάτων της σταλινικής περιόδου κ.λπ.), βλ. *Le Monde* 16/17-8-87 και *Η Καθημερινή* 9-2-90, 17-11-91, 9-9-92.
3. Με το γιορτασμό των 70 χρόνων από την Οκτωβριανή Επανάσταση, ο Γκορμπατσώφ άναψε το πράσινο φως για τη συγγραφή μιας άλλης ιστορίας και της ΕΣΣΔ και του κομμουνιστικού κόμματος, βλ.

Μ. Γκορμπατσώφ, «Τα 70 χρόνια του Οκτώβρη και η περestroϊκά». Το πλήρες κείμενο της ομιλίας *Ριζοσπάστης* 4-11-1987. Μ. Gorbatcev et l'histoire, *Le Monde* 11-9-87 και Pierre Blanchet, «Notre passé est imprévisible...» Des trous dans la mémoire. Comment enseigner l'histoire dans un pays qui a changé dix fois de verité officielle?, *Le Nouvel Observateur* 15-21/6/89, σελ. 16-17. Οι σχετικές α-

ναφορές από τότε πύκνωσαν, ώσπου το '89 τα 60 χρόνια από την έκδοση του περιοδικού *Annales* γιορτάστηκαν αντί στο Παρίσι στη Μόσχα, βλ. *Εξόρμηση*, 28-5-89.

4. Για το Memorandum βλ. Branka Magas, Yugoslavia: the spectre of Balkanization, *New Left Review* 174, March/April 1989, κυρίως σελ. 17 κ.ε. Η διακήρυξη των Κροατών καθηγητών δημοσιεύτηκε στο περ. *Αντί*.
5. Ακραιο δείγμα μια καθαρά ρατσιστικής αντίληψης, σύμφωνα με την οποία η ελληνική φυλή έχει «ισχυρό φυλετικό βιότυπο», χάρη στον οποίο αφομοιώθηκαν τα ξένα στοιχεία με τα οποία ήρθε σε επαφή και μέσω του οποίου μεταβιβάζεται «η συνείδηση της ελληνικότητας», βλ. στο άρθρο του Β.Ν. Κρεμμύδα, «Η συνείδηση της ελληνικότητας», *Η Καθημερινή* 21-4-92. Αλλά και το άρθρο του Κ.Β. Κριμιτά, «Η γενετική ιστορία των Ελλήνων: προϋποθέσεις και προοπτικές», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 16 (Ιούνιος 1992), σελ. 159-186, μόλο που ξεκινάει από ρητά διατυπωμένες μη ρατσιστικές αφετηρίες, αδυνατεί να θέσει το «πρόγραμμα έρευνας για τη φυλετική προέλευση των Ελλήνων» σε ιστορική βάση.
6. Δημ. Μιχαλόπουλου, «Οι Βούλγαροι είναι... Τούρκοι!», *Το Βήμα* 23-8-92. Βλ. και τις απαντήσεις του Τηλέμαχου Τόντοφ (4-10-92) και Β. Bogdanov, πρόσβη της Δημοκρατίας της Βουλγαρίας στην Αθήνα (11-10-92) και τις ανταπαντήσεις του Δ.Μ. στις 4 και 25-10-92.
7. Ανάμεσα στους συγγραφείς σχετικών άρθρων, κάποιοι ιστορικοί αποδείχτηκαν αρκετά ευφάνταστοι: Π. Ενεπεκίδης «Σκόπια: κράτος -Φρανκεστάιν» (*Η Κα-*

θημερινή 21-4-92) και Κ. Βακαλόπουλος «Εξάμβλωμα των Σκοπίων, καρκίνωμα» (*Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 19-4-92).

8. Ο Ι. Γεωργιάκης π.χ. αναφέρεται στο σεβασμό προς την ιστορία «ιδιαίτερα των χωρών που δεν διανύουν μεταβατική περίοδο», *Η Καθημερινή* 12-9-92 ή επίσης όροι όπως «Αλβανία χώρα - σπάνη» *Το Βήμα* 30-8-92, «ασήμαντο μέγεθος, παραβίωση αλληλοϋποπετυομένων εθνοτήτων» Στ. Παπαθεμελής, *Το Βήμα*, 2-2-92, «αχρυσάνθρωποι των Σκοπίων», *Ελευθεροτυπία* 2-9-92 κ.λπ.
9. Francois Furet, L'histoire et l'«Homme sauvage», *L'historien entre l'ethnologie et le futurologue, Actes du seminaire international, Venise 2-8 avril 1971, Paris 1972*, σελ. 233.
10. Δεν θα επιμείνουμε σε άρθρα δημοσιογραφικών ή πολιτικών (π.χ. Οδ. Ζούλα, «Να συγχροτηθεί "Μακεδονική φάλαγξ"», *Η Καθημερινή* 1-1-92 και Στ. Παπαθεμελής, «Να δράσουμε αναλόγως», *Το Βήμα* 2-2-92 κ.λπ.). Μας ενδιαφέρει περισσότερο αυτό το κλίμα συνδυασμένο με τον ιστορικό λόγο. Γι' αυτό βλ. ενδεικτικά Κων. Βακαλόπουλου, «Η μακεδονική λύση ή το τέλος των χαμένων ευκαιριών», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* 19-4-92, ο οποίος υποστηρίζει ότι θα λυθεί το μακεδονικό ζήτημα «με τον επαναπροσδιορισμό των κρατικών συνόρων των Βαλκανίων με βάση την εθνολογική σύσταση της Δημοκρατίας των Σκοπίων. Τότε μόνο, όταν αποκατασταθεί η ιστορική πραγματικότητα και εξαλειφθούν οι «Μακεδόνες» των τεσσάρων εθνοτήτων, θα αποκατασταθεί πραγματικά η σταθερότητα στα Βαλκάνια γιατί θα παγωθούν απόλυτα τα εθνολογικά όρια των

- βαλκανικών κρατών... Το καρκίνωμα πρέπει να εκλείψει και να εξαφανιστεί. Αν γίνει αυτό πραγματικότητα, τότε οι εθνικές μειονότητες του θα ενσωματωθούν στις αντίστοιχες πατρίδες τους...» (Οι υπογραμμίσεις του συγγραφέα).
11. Νίκου Νικολούδη, Η «μακεδονικότητα» των Σκοπίων. Ουδείς Βυζαντινός συγγραφέας αναφέρει την περιοχή με το όνομα «Μακεδονία», *Η Καθημερινή* 1-9-92. Και συνέδρια ακόμη οργανώθηκαν για τη Μακεδονία, με στόχο να αποδείξουν το ασήμικο των παραπάνω ισχυρισμών. Αναφέρω ενδεικτικά το συνέδριο «Έρευνα για την Αρχαία Μακεδονία» που οργάνωσε η Ακαδημία Αθηνών βλ. *Ελευθεροτυπία* 18-4-92, το διεθνές συνέδριο που οργάνωσε η Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών «Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.», 29-31/10/92. (Για τους στόχους και τα συμπεράσματά του βλ. τον ημερήσιο τύπο της Θεσσαλονίκης και της Αθήνας από 30 Οκτ. ως 2 Νοεμ.) καθώς και το συνέδριο που οργάνωσε το πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, «Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων», 14-20/12/92.
 12. Νίκου Νικολούδη, Ο 14ος αιώνας επιστρέφει... Η κατάσταση στα Βαλκάνια μοιάζει με αυτήν έξι αιώνες πριν..., *Η Καθημερινή* 13-10-92. Σύμφωνα και με τον Κων. Βακαλόπουλο, *ό.π.*, «... βρισκόμαστε και πάλι -όσον αφορά το μακεδονικό ζήτημα- στον ίδιο ακριβώς παρανομαστή όπως εκείνος είχε διαμορφωθεί στις αρχές του αιώνα μας». Και πιο κάτω «Η Ελλάδα βρίσκεται σήμερα και πάλι αντιμέτωπη στην πρόκληση των αρχών του 20ού αιώνα». Δεν πρόκειται για έναν απλό παραλληλισμό των δύο περιόδων. Μέσα από αυτόν, ο συγγραφέας παρουσιάζει τις δύο περιόδους, καθώς παρουσιάζει ως εκκρεμή την κατάσταση από τότε ως τώρα: «ένα μεγάλο ποσοστό των σλαβικών - βουλγαρικών πληθυσμών παρέμεινε μετέωρο» αυτοί «έγιναν εκ των πραγμάτων ένα καρκίνωμα στη Βαλκανική». Και συνοψίζει: «τώρα είναι η ώρα και η ευκαιρία για γίγαντες να αναλάβουν δυναμικές λύσεις και να λυθεί μια φαύλη κατάσταση».
 13. Μαργαρίτου Γ. Δήμητρα, *Αρχαία Γεωγραφία της Μακεδονίας συνταχθείσα κατά τας αρχαίας πηγάς και τα νεώτερα βοηθήματα, μέρος Β' Τοπογραφία*, Αθήνησι 1874, σελ. 4-5 βλ. και V. Colocotronis, *La Macédoine et l'Hellénisme. Etude historique et ethnologique*, Paris 1919, σελ. 20 κ.ε. όπου και οι σχετικές πηγές και η βιβλιογραφία ως τις μέρες του.
 14. Ο Κλ. Νικολαΐδης νιώθει την ανάγκη το 1899 να κλείσει τον όρο σε εισαγωγικά, «Macédoine historique», Cléanthes Nicolaidès, *La Macédoine. La Question macédonienne dans l'antiquité, au Moyen-Age et dans la politique actuelle*, Berlin 1899, σελ. 73. Στο επόμενο περί Μακεδονίας βιβλίο του *Ιστορία του Ελληνισμού με κέντρον και βάση την Μακεδονίαν*, εν Αθήναις 1923, ενώ απορρίπτει καταρχήν και τους δυο όρους, ιστορική και γεωγραφική Μακεδονία, σελ. 16, χρησιμοποιεί παρόλα αυτά τον πρώτο, σελ. 51, 150.
 15. Στην αρχαιότητα με τον όρο άνω Μακεδονία εννοούσαν την παράλια και προς τα ανατολικά περιοχή. Αυτό δεν θεωρήθηκε αυτονόητο στη νεότερη εποχή, καθώς συνηθίσαμε να τοποθετούμε το χάρτη με το βορρά στο πάνω μέρος. Έτσι, ο όρος Άνω Μακεδονία στις πηγές το 19ου αι. σημαίνει τη βόρεια Μακεδονία και επομένως δεν ταυτίζεται με την αρχαία άνω Μακεδονία. Βλ. Μ.Γ. Δήμητρα, *Αρχαία Γεωγραφία*, *ό.π.*, σελ. 19, σημ. 1. Του ίδιου, *Η Μακεδονία εν λίθις φθεγγόμενοις και μνημείοις σωζόμενοις*, τόμ. Α', Αθήνησι 1896, σελ. 14-15, όπου αντί της «φυσικής και γεωγραφικής διαιρέσεως» των αρχαίων «προς ευχερεστέραν κατάληψιν των πραγμάτων» τη χωρίζει σε ανατολική και δυτική με βάση τον Α-ξείο ποταμό.
 16. Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια. Η περίπτωση της Βορειοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, εκδ. Παρασκήνιο, Αθήνα 1992, σελ. 50 κ.ε.
 17. Είναι γνωστή από τη νεότερη βιβλιογραφία η συζήτηση γύρω από το χάρτη του Η. Kierpert που χρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια του συνεδρίου του Βερολίνου και που αργότερα αποδείχτηκε ότι επρόκειτο για χάρτη που είχε προετοιμαστεί κατά παραγγελία των Ρώσων βλ. Evangelos Kofos, *Greece and the Eastern Crisis 1875-1878*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 194, σημ. 1. Τις περιπτώσεις του ονόματος Μακεδονία από την αρχαιότητα ως τη νεότερη εποχή μελέτησε, χωρίς να παρεκκλίνει από τις θέσεις της βουλγαρικής βιβλιογραφίας, ο Petăr St. Kolezarov, *Το όνομα Μακεδονία στην ιστορική γεωγραφία* (βουλγαρικά), Σόφια 1985.
 18. Christ. Christidès, *Le Camouflage macédonien à la lumière des faits et des chiffres*, Αθήνα 1949.
 19. Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Η Μακεδονία στα πλαίσια της Βαλκανικής πολιτικής (1930-1986)*, πρόλογος Στέλιου Παπαθεμελί, Θεσσαλονίκη 1987. Ο χάρτης της σελ. 23 ανατυπώνεται, χωρίς να δηλώνεται, από το βιβλίο του George B. Zotiades, *The Macedonian Controversy*, Θεσ. 1971, σελ. 17 όπου όμως ο αναγνώστης βρίσκει και μια στοιχειώδη κριτική στον όρο «γεωγραφική Μακεδονία». Έκτοτε, ο ίδιος χάρτης γνώρισε ευρεία διάδοση χωρίς να συνοδεύεται από την ανάλογη κριτική, βλ. Ιωάννης Ταρνανίδης, *Στα Βόρεια της Μακεδονίας*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1992, σελ. 14 επίσης *Ελευθεροτυπία*, 1-2-93 κ.λπ.
 20. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1839*, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 1 και 203.
 21. Σε διάλεξη που έδωσε στα Γιάννενα ο Ευθύμιος Στοφορόπουλος, με θέμα «Προοπτικές των σχέσεων της Ελλάδος με τους γείτονές της» στις 30/11/91.
 22. Ι.Ν. Καζάκι και Φ. Μαλιγκούδη, «Μακεδονία ή Δαρδανία;» *Το Βήμα* 9-2-92 και Μ. Σακελλαρίου, «Η Ψευδώνυμη Μακεδονία», στο ίδιο. Σημειώτεον ότι οι Δάρδανοι δεν αντιμετωπίστηκαν με τον ίδιο απορριπτικό τρόπο στη νεοελληνική ιστοριογραφία, για λόγους που, σε τελευταία ανάλυση, δεν απέχουν από τους παραπάνω πολύ πρβλ. Μ. Δήμητρα, *Η Μακεδονία*, *ό.π.*, σελ. 343 κ.ε. και Κλ. Νικολαΐδου, *Ιστορία του Ελληνισμού*, *ό.π.*, κυρίως σελ. ιδ', σημ. σελ. 3, 6, 23, 127, 151.
 23. Βλ. συνέντευξη του Ν. Χάμοντ στην εφημ. *Η Καθημερινή* 17-1-93 με τίτλο «Παιονία να ονομαστούν τα Σκόπια». Πρόσφατα η εφημ. *Η Τζορνάλε* πρότεινε να ονομαστούν Ίλλυρία, *Η Καθημερινή* 25-2-93.
 24. Η πεισματική αναφορά σε μια «ψευδώνυμη γλώσσα» μάλλον δείχνει ότι ακόμη και σήμερα πολλοί εξακολουθούν να εθελουτυφλούν, πολύ περισσότερο δε που ταυτόχρονα παραδέχονται ότι «πρόκειται πράγματι, για ιδίωμα που μόλις τα τελευταία χρόνια δουλεύτηκε βιαστικά και τεχνητά, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως επίσημη εθνική γλώσσα», Γ. Μπαμπινιώτης, «Η ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων», *Η Καθημερινή* 14-6-92 απόσπασμα από την εισαγωγή του βιβλίου που εξέδωσε ο ίδιος *Η γλώσσα της Μακεδονίας. Η αρχαία Μακεδονική και ψευδώνυμη γλώσσα των Σκοπίων*, Ολκός 1992, σελ. xix-xx. Πώς θα σχολίαζε άραγε ο εν λόγω «σλαβολόγος» τα παρακάτω λόγια του Παύλου Μελά από επιστολή της 21-3-1904 εκ Ζελόβου όπου γράφει προς τη γιναίκα του Ναταλία. «Έμαθα και ολίγες μακεδονικές λέξεις, που λέγω εις τας γυναίκας και μητέρας προ πάντων και ενθουσιάζονται, μαζί μου», Ναταλίας Π. Μελά, *Παύλος Μελάς*, Αθήνα 1964, σελ. 253.
 25. Το θέμα αυτό έδωσε αφορμή για σχετική συζήτηση στους κόλπους της αριστεράς στη δικτατορική και μεταδικτατορική περίοδο βλ. Β. Σωτήρη, «Η αριστερά και οι εμπορικές σχέσεις με τις Ανατολικές χώρες», *Η Αυγή* 9 και 11-9-79 όπου και σχετικές αναφορές σε κείμενα της εποχής.
 - 25α. Η δημοσίευση του άρθρου του Ξ.Α. Κοκόλη, «Μακεδονική Ποίηση». Μια ανθολογία που αυτοϊπονομείται (ή η αλήθεια από το παράθυρο) από την ίδια εφημερίδα τέσσερις μήνες μετά (8-4-73) δεν ανατρέπει τον παραπάνω συλλογισμό.
 26. *Ελευθεροτυπία* 19, 26-8-92. *Το Βήμα* 30-8-92.
 27. Στο εισαγωγικό κείμενο του αφιερώματος της εφημ. *Το Βήμα* 9-2-92 με γενικό τίτλο «Η ιστορική αλήθεια για τη Μακεδονία», διαβάζουμε ένα από τα πιο γνωστά στερεότυπα της ελληνικής ιστοριογραφίας: «Απέναντι σε αυτό τον κίνδυνο το ισχυρότερο όπλο της Ελλάδας είναι και πάλι η ιστορία». Εκατόν είκοσι περίπου χρόνια πριν το ίδιο υποστήριζε και ο Μ. Δήμητρας: «... μόνη ή δρθή τού παρελθόντος μεγαλείου εκτίμησις και βαθεία συναίσθησις δύναται να κατισχύη...», *Αρχαία Γεωγραφία*, *ό.π.*, σελ. 903.
 28. Αυτό υποστηρίζει στο πρόσφατο βιβλίο που υπογράφει ο ίδιος ο Turgut Özal, *La Turquie en Europe*, Παρίσι 1988. Ο Sp. Vryonis, *The Turkish state and History. Clio meets the grey wolf*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1991, έδειξε και τη σκοπιμότητα μιας τέτοιας ιστοριογραφικής άποψης και τις απαρχές της από την περίοδο του Κεμάλ Ατατούρκ. Αν και δεν τη χρησιμοποίησε ως κλασικό παράδειγμα εθνικής ιστοριογραφίας άμεσα συνδεδεμένης με την πολιτική εξουσία, έδωσε ωστόσο τα απα-

- ραίτητα στοιχεία για σχετικό προβληματισμό. Σύμφωνα με τον Δ. Κιτάκη, συγγραφέας του βιβλίου του *Όζαλ* είναι ο Γκουντούτ Αντάν, *Ελευθεροτυπία* 23-3-92.
29. Έντονη έκανε την εμφάνισή του κι αυτό το στερεότυπο τελευταία βλ. Ν. Πολίτης (*Το Βήμα* 8-12-91) «εγγενή φυλετικά ελαττώματα».
30. Όπως και στη διεθνή βιβλιογραφία έτσι και στην ελληνική γράφτηκαν και μεταφράστηκαν κάποια κριτικά άρθρα και βιβλία ως αντίλογος στην κυριαρχία του εθνικιστικού λόγου. Βλ. π.χ. *Μια συζήτηση στη Φιλοσοφική. Ελληνικός εθνικισμός - Μακεδονικό ζήτημα. Η ιδεολογική χρήση της Ιστορίας*, Αθήνα, Μάρτιος 1992. Α. Λιάκος, Α. Ελεφάντης κ.ά., «Ο Ιανός του εθνικισμού και η ελληνική βαλκανική πολιτική», *Ο πολίτης*, Αθήνα 1993 και Ernest Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ. Δώρα Λαφαζάνη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
31. Βλ. τις διεισδυτικότερες παρατηρήσεις του Α. Γκράμισι *Λογοτεχνία και εθνική ζωή*, Στοχαστής, Αθήνα 1981, σελ. 299 κ.ε. σχετικά με τη διαδικασία διαμόρφωσης μιας ενιαίας εθνικής γλώσσας. Αντιλαμβανόμενος το γλωσσικό, ως ένα επίμετρος ζήτημα του γενικότερου, που αφορούσε την οργάνωση ή την αναδιοργάνωση της πολιτισμικής ηγεμονίας σε μια κοινωνία γράφει κάπου: «Η γραφτή γραμματική η βασισμένη σε κανόνες προϋποθέτει λοιπόν πάντοτε μια "επιλογή", μια πολιτιστική κατεύθυνση είναι δηλαδή πάντοτε μια πράξη πολιτιστικοεθνικής πολιτικής», σελ. 303.
32. Μια τυπολογία αυτών των ιδεολογημάτων παρουσίασα στο άρθρο μου για την «Ευρωπαϊκή Ιστορία της Ευρώπης», *Ο πολίτης*, τεύχ. 106 (Ιούνιος 1990), σελ. 47-52. Στο ίδιο προσπάθησα να απαντήσω και στο ερώτημα σε τι χρειάζεται μια «Ευρωπαϊκή ιστορία της Ευρώπης» σήμερα.
33. Ενδεικτικά βλ. το κείμενο του υπουργού Εξωτερικών της Γαλλίας Rolland Dumas στο Colloque «Résistance et mémoire», που οργάνωσε το νεοϊδρυμένο Centre d'histoire de la Résistance et de la Déportation στη Λυών, *Le Monde* 16-10-92.
34. Ο Βρετόνος Le Pen κατασκευάζει μια παρόμοια εικόνα του παρελθόντος, αλλά δεν θα μας απασχολήσει εδώ, μια και είναι ανευρωπαϊστής.
35. Είναι ενδιαφέρον να επισημάνει κανείς τις ελληνικές απόψεις που διατυπώνονται σχετικά, μέσα από αρθρογραφία στον ελληνικό ημερήσιο τύπο, βλ. π.χ. Τάκη Μίχα. «Η Ευρώπη των περιοχών δεν είναι μακρινό όραμα. Οι περιφέρειες θα αντικαταστήσουν τα κράτη-έθνη», *Η Καθημερινή* 10-1-91.
36. Πρβλ. Ν.Σ. Μάργαρης, «Πατριδογνωσία», *Το Βήμα* 24-11-91, ο οποίος υποστηρίζει ότι το μάθημα της «πατριδογνωσίας» χρειάζεται να επανέλθει στα σχολεία μας για να μπορέσει «να ενταχθεί λειτουργικά στο περιβάλλον του ο πιστός από την Ιεράπετρα»!
37. Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, *Τοπικές ιστορικές σπουδές και μελέτη του περιβάλλοντος*, εκδ. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 1990.
38. Βλ. και το άρθρο του προέδρου της Ομάδας Μελέτης Τοπικής Ιστορίας, Β.Κ. Βώρου, *Τοπική Ιστορία, Νέα Παιδεία* 52 (1989), σελ. 176.
39. Πρβλ. ενδεικτικά Β. Χαραλαμπόπουλου, *Η τοπική ιστορία, Ελληνοχριστιανική Αγωγή* 256 (Ιούνιος 1977), σελ. 186-8.
40. Το Μάρτη 1990, δηλαδή σε προεκλογική περίοδο, ανιχνεύεται η κατασκευή του όρου στους κόλπους της ΕΑΡ και του Συνασπισμού βλ. *Αντί* 431 (9-3-90), σελ. 15-432 (22-3-90), σελ. 4, 12 και στα επόμενα τεύχη. Ο όρος «τοπικές κοινωνίες» πέρασε και στον ιστορικό λόγο! βλ. π.χ. Π. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Διάττων, Αθήνα 1990, σελ. 32 και 35.
41. *Συμπόσιο. Η Διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, 9-11/12/88*, έκδ. Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης, 1991, βλ. κυρίως τα εισαγωγικά κείμενα, χαιρετισμούς κ.λπ.
42. Γιώργος Καραμπενιά, «Να ξαναδούμε το όραμα της βαλκανικής συνεργασίας», επιστολή της 20-8-92 στην *Ελευθεροτυπία*.
43. Τίτλος άρθρου του Ζ.Ε. Μαυραγάνη στο περ. *Αντί*, τεύχ. 448 (5-10-90).
44. Ένα σπάνιο δείγμα παρόμοιας χρήσης της γνώσης της τοπικής ιστορίας βλ. Χαρ. Ντούλα. Η διδασκαλία της τοπικής ιστορίας, *Νέα Παιδεία*, 58 (άνοιξη 1991), κυρίως σελ. 147 κ.ε. Στο ίδιο βλ. το ιστορικό της παρέμβασης φιλολόγων της Λάρισσας για την εφαρμογή της διδασκαλίας της τοπικής ιστορίας.
45. Το βιβλίο αυτό επιδοκιμάστηκε (*Η Καθημερινή* 21 και 22-4-92) αλλά δέχτηκε και κριτική από διαφορετικές θέσεις (*Ελευθεροτυπία* 6-2-92 και 22-4-92· *Πριν* 3-5-92· *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Μάρτης - Απρίλης 1992· *Δαυλός* 127, Ιούλιος 1992).